

ISSN2464-0344

Res novae

Revija za celovito znanost
Journal for Integrated Science

Robert Devetak

GORIŠKE SLOVENKE V ČASU POPISA PREBIVALSTVA
LETA 1910

Andrej Lažeta

POMEN JOŽEFA KLEKLA ZA PRIKLJUČITEV PREKMURJA
H KRALJEVINI SHS

David Petelin

O PREVPRASHEVANJU IZGUBLJENE PRETEKLOSTI: SOCIALISTIČNA
JUGOSLAVIJA IN JUGONOSTALGIJA

Petja Mihelič

SMOTER IN PRAVIČNOST POZITIVNEGA PRAVA

Domagoj Dodig

BLENDING PUBLIC-PRIVATE PARTNERSHIPS WITH INNOVATIVE
FINANCING OPTIONS IN THE IMPLEMENTATION OF CULTURAL HERITAGE
SECTOR PROJECTS

Fakulteta za pravo in poslovne vede, Katoliški inštitut
Faculty of Law and Business Studies, Catholic Institute

LETNIK 4 • 2019 • ŠTEVILKA 2

RES NOVAE

Res novae

Res novae: revija za celovito znanost

Izdajatelj in založnik:

Fakulteta za pravo in poslovne vede, Katoliški inštitut

Naslov uredništva:

Res novae, Krekov trg 1, 1000 Ljubljana

Odgovorni urednik:

Andrej Naglič

Glavni urednik:

Simon Malmenvall

Spletni naslov:

<http://www.katoliski-institut.si/sl/raziskovanje/res-novae>

E-pošta:

simon.malmenvall@kat-inst.si

Uredniški odbor:

Philip Booth (Institute of Economic Affairs, London, Velika Britanija),

Andres Fink (Pontificia Universidad Católica Argentina, Facultad

de Ciencias Sociales, Buenos Aires, Argentina), José Ignacio Murillo

(Universidad de Navarra, Instituto Cultura y Sociedad, Pamplona,

Španija), Aniko Noemi Turi (Katoliški inštitut, Fakulteta za pravo in

poslovne vede, Ljubljana, Slovenija), Mitja Steinbacher (Katoliški

inštitut, Fakulteta za pravo in poslovne vede, Ljubljana, Slovenija),

Anton Stres (Katoliški inštitut, Fakulteta za pravo in poslovne vede,

Ljubljana, Slovenija), Zoran Vaupot (Katoliški inštitut, Fakulteta za

pravo in poslovne vede, Ljubljana, Slovenija).

Leto izida: 2019

Tisk:

Primitus d. o. o., Ljubljana

Oblikovanje in prelom:

Breda Sturm

Naklada:

200 izvodov

Letna naročnina:

28€ (Slovenija), 40€ (Evropa), 57\$ (ostalo navadno),

66\$ (ostalo prednostno)

ISSN (tiskana verzija): 2464-0344

ISSN (elektronska verzija): 2464-0352

Res novae

*Revija za celovito znanost
Journal for Integrated Science*

SPIRITUS
AUTEM
VIVIFICAT

LETNIK 4 • 2019 • ŠTEVILKA 2

Impressum

Res novae je znanstvena recenzirana periodična publikacija, ki jo izdaja Katoliški inštitut. Izhaja dvakrat letno v elektronski in tiskani obliki. Revija pokriva široko področje družboslovja (pravo, politologija, ekonomija) in humanistike (filozofija, zgodovina). Vsebinsko jedro se nahaja v povezovanju osebne in ekonomske svobode z družbeno etično odgovornostjo. Revija objavlja izvirne znanstvene in pregledne znanstvene članke. Izvirni znanstveni članki prinašajo avtorjevo samostojno, kritično in inovativno obravnavo izbrane tematike z njegovimi lastnimi tezami ali zaključki, pregledni znanstveni članki pa kritično prikazujejo kontekst izbrane tematike ob upoštevanju tradicionalnih in sodobnih dognanj določene znanstvene discipline. Revija objavlja prispevke v slovenskem in v angleškem jeziku. Objave v *Res novae* se ne honorirajo, prispevki pa morajo biti izvirni in ne smejo biti predhodno objavljeni v nobeni drugi znanstveni reviji. Za objavo v *Res novae* veljajo mednarodni etični standardi znanstvenega raziskovanja, citiranja in navajanja literature. Prispevke je treba poslati na naslov: simon.malmenvall@kat-inst.si. Vsak prispevek je ocenjen z najmanj enim recenzentskim mnenjem. Postopek recenzentskega pregleda naj ne bi trajal več kot tri mesece.

Vsebina

Robert Devetak

Goriške Slovenke v času popisa prebivalstva
leta 1910

7

Andrej Lažeta

Pomen Jožefa Klekla za priključitev Prekmurja
h Kraljevini SHS

39

David Petelin

O prevpraševanju izgubljene preteklosti:
socialistična Jugoslavija in jugonostalgija

67

Petja Mihelič

Smoter in pravičnost pozitivnega prava

93

Domagoj Dodig

Blending Public-Private Partnerships with Innovative
Financing Options in the Implementation of Cultural
Heritage Sector Projects

105

UDK: 305-055.2: 351.755(450.367)"1910"

1.01 izvorni znanstveni članek

Robert Devetak

doktor zgodovinskih znanosti (Goriški muzej; Fakulteta za humanistične študije Univerze v Novi Gorici) (Nova Gorica)

Goriške Slovenke v času popisa prebivalstva leta 1910

Izveček: Prispevek obravnava popis prebivalstva v Gorici leta 1910 s posebnim poudarkom na ženski udeležbi pri popisu. Ta je potekal v času ostrih narodnostnih sporov med slovensko in romansko (italijansko) skupnostjo v mestu in zato rezultat ni pokazal stvarnega stanja glede deleža posameznih narodnih skupnosti. Zaradi malverzacij so na pozive slovenske narodne elite državne oblasti odredile ponovitev popisa. Slovenska narodna elita se je s pomočjo ženskih društev v času popisa pogosto obračala na Slovenke v Gorici, naj bodo pozorne na morebitne zlorabe in naj izberejo slovenski jezik. Prispevek posebej izpostavlja diskurz in metode, ki jih je slovenska narodna elita uporabljala pri nagovarjanju slovenske ženske populacije v mestu v času popisa.

Ključne besede: Goriška in Gradiška, popis prebivalstva 1910, Gorica, narodnostni boji, zgodovina žensk

Slovene Women of the Land of Gorizia during the Census in 1910

Abstract: This article discusses the census in the town of Gorizia (Gorica) in 1910 and emphasizes the role of women participation in the mentioned census. The latter was held in the period of serious national conflicts between the town's Slovene and Romance (Italian) community. Consequently, its result failed to show the actual percentage of both national communities. Due to detected frauds and protests from the members of the Slovene national elite, the state authorities ordered to repeat the census. During the census, the Slovene national elite, with the assistance of women associations, was often addressing the Slovene women in Gorizia to be vigilant in case of frauds and to opt for Slovene language. This article brings forth the discourse and methods used by the Slovene national elite in addressing the Slovene women population in the town during the census.

Key words: Land of Gorizia and Gradisca, census in 1910, Gorizia (Gorica), national conflicts, history of women

Uvod

Leta 1910 se je v zahodnem delu Avstro-Ogrske odvijal zadnji popis prebivalstva pred prvo svetovno vojno. Popis ima zaradi revizije, ki jo je državna oblast po številnih nepravilnostih na strani mestnih oblasti izvedla v Gorici in Trstu, poseben pomen. V obeh mestih je sobivalo več jezikovnih oz. narodnih skupnosti, med katerimi sta po številu izstopali italijanska oz. furlanska (romanska) in slovenska skupnost. Kljub politični in ekonomski prevladi Italijanov oz. Furlanov, ki jo je vsaj na deklarativni ravni večino časa v obdobju

Avstro-Ogrske podpirala tudi državna oblast, so Slovenci predvsem po letu 1900 napredovali na vseh področjih. Vse številčnejša prisotnost slednjih, njihov vse močnejši politični, ekonomski, socialni, kulturni in izobraževalni aparat ter položaj v Gorici je vodil v napetosti z romansko skupnostjo. Mednacionalni spori so v času popisa dosegli enega izmed vrhuncev, v katerem so bili Slovenci zaradi poneverb najprej prikrajšani. Sporna je bila predvsem rubrika o »občevalnem jeziku«, saj se ta ni enačil z maternim jezikom. Že od svoje uvedbe leta 1880 je bila rubrika problematična, predvsem na območjih, kjer se je stikalo več narodnostnih skupin. Popis, ki ga je leta 1910 v Gorici izvedla občinska oblast, ki je bila v rokah romanske politične elite, ni odražal dejanskega števila slovensko govorečega prebivalstva v mestu. To je sprožilo številne pritožbe in kritike s strani slovenske politične elite, posameznikov in medijev, ki pri državni oblasti niso ostale neopažene. Tako v Trstu kot v Gorici je sledila revizija, ki je odpravila številne nepravilnosti in je pomenila politično zmago slovenske skupnosti v obeh mestih. (Svetina, Kolenc in Godeša 2012; Brix 1987, 297–308) O pomenu revizije veliko pove zapis Lava Čermelja iz leta 1958: »Avstrijsko štetje v Trstu iz leta 1910 je kljub temu, da je od tedaj poteklo že štirideset let, edino štetje, ki rabi za presojanje narodnostne strukture tržaškega prebivalstva.« (7)

V času popisa je tako za slovensko kot tudi italijansko skupnost v Gorici nedvomno odigralo pomembno vlogo slovensko ženstvo, predvsem zaradi številčnosti, ki bi lahko nagnilo tehtnico na to ali ono stran. Izpostavljene so bile predvsem delavke različnih poklicev, ki so bile vsakodnevno v stiku z italijansko skupnostjo in s tem pod njenim vplivom ter pritiski glede jezikovne opredelitve. V prispevku bo izpostavljeno, kako sta se slovenska politična elita in javnost

obračala nanje v času popisa in s kakšnimi pritiski so se ženske soočale v večnarodnostnem okolju Gorice.

Statistika in popisi prebivalstva v obdobju Avstro-Ogrske

Sredi 19. stoletja se je v Evropi pričela uvajati moderna statistika, ki je zamenjala dotedanje metode štetja po sistemu konskripcije in hkrati zajela celotno prebivalstvo. Oblasti so določile popis specifičnih družbenih pojavov, ki jih je bilo mogoče številčno fiksirati. (Studen 2012, 26) Popisi nam tako ponujajo poleg samega števila prebivalstva še številne podatke, ki prikazujejo socialno, gospodarsko in versko strukturo prebivalstva. Prvo štetje v modernem smislu je Avstro-Ogrska izvedla leta 1869 v svoji zahodni polovici – Cislajtaniji. Za popis so določili številne rubrike, ki jih je moralo prebivalstvo izpolniti – na primer spol, vero, starost, stan, domovinstvo in poklic. (29) Pri naslednjih popisih so dodali še vrsto novih rubrik, med katerimi po pomenu izstopa predvsem tista o »običajnem občevalnem jeziku«. Avstrijska oblast se je nerada odzvala na priporočilo mednarodnega statističnega kongresa leta 1873 o tem, naj pri ljudskem štetju upošteva tudi vprašanje jezikovnih skupin. V državi, kjer so sobivale številne narodnosti, je bil ta segment še večjega pomena kot pri ostalih zahodno- in srednjeevropskih državah. Centralna oblast je bila sicer mnenja, da se bodo nacionalne strasti do leta 1880 umirile, a zgodilo se je ravno nasprotno. (Hobsbawm 2012, 177–178) Popis je sprožil t. i. jezikovni nacionalizem in popise spremenil v bojišča, na katerih so se bojevale posamezne nacionalnosti oz. njihove politične in kulturne elite. (Hobsbawm 2007, 121) Z zamejitvijo možnosti izbire in natančno opredelitvijo jezikov

posameznih narodnosti so popisi pomembno pripomogli k oblikovanju narodov kot »zamišljenih skupnosti«. (Anderson 2003, 200–204) Če je bil na primer v Ljubljani ob popisu leta 1880 pri rubriki o jeziku še pogost primer navedbe »kranjskega jezika«, ga je že pri naslednjem popisu leta 1890 skoraj popolnoma zamenjal slovenski jezik. (Studen 1995, 117)

Nacionalna zavest se je ustvarjala in utrjevala tudi s pomočjo popisov. Zahteve po narodnostni statistiki so pred letom 1880 prihajale s strani neenakopravnih narodnih skupin, ki so upale, da bodo s pomočjo popisov dokazale svojo navzočnost in s tem dosegle nacionalne pravice ter enakopravnost v odnosu do vodilnih narodov (Nemcev, Italijanov, Madžarov). (Brix 1987, 300) Oblast ni hotela vključiti rubrike o maternem jeziku, temveč ga je nadomestila z občevalnim jezikom, kar je sprožalo različne interpretacije. Narodnostne statistike niso nudile le informacij o številčnosti neke narodne skupine, temveč so obenem neposredno vplivale na nacionalne spore in antagonizme. Predpisano vprašanje o občevalnem jeziku je merilo bolj na jezikovno uporabo, ki so jo določali socialno-ekonomski dejavniki, in ni bilo nujno izenačeno z nacionalno pripadnostjo. Ta oblika popisa je bila po svoji težnji bolj v prid nemški narodni skupnosti na Koroškem in Štajerskem ter romanski narodni skupnosti v Avstrijskem Primorju, saj sta ti dve skupini lažje uveljavljali svoje družbene pozicije (politična in ekonomska prevlada). (Žitko 2012, 46–47) V narodnostno mešanih okoljih je spraševanje in opredeljevanje na podlagi merila občevalnega jezika vzbujalo dvome v točnost rezultatov, saj je prihajalo do številnih zlorab. Slovenci so imeli veliko razlogov za bojazen, saj so bile z izjemo Kranjske in Goriške ostale dežele, kjer so živeli (Štajerska, Koroška, Trst in Istra) v manjšini. Nacionalno-politično motivirano uradništvo na jezikovno

mešanih (italijansko-slovenskih ali nemško-slovenskih) ozemeljih si je rubriko o občevalnem jeziku razlagalo po svoje oz. jo je prilagajalo svojim nacionalnim težnjam in političnim interesom, zaradi česar popisi ponekod niso predstavljali stvarnega nacionalnega stanja. (Pletikosić 2012, 37)

Narodnostne razmere na Goriškem in Gradiškem ter v Gorici

Na Goriškem in Gradiškem so v obdobju Avstro-Ogrske sobivale slovenska, furlanska, italijanska in nemška narodna skupnost, če naštejemo le najštevilčnejše. (Marušič 2005, 45)¹ Vsaka skupina si je na različne načine poskušala zagotoviti prevlado v goriškem deželnem in dunajskem državnem zboru s pomočjo političnih strank in razvejane strukture gospodarskih, kulturnih, narodnoobrambnih in političnih društev ter šolskega sistema. (139–344) Dežela je imela v veliki meri jasno določeno jezikovno mejo med največjima narodnostnima skupinama – Slovenci in Furlani. Temu je sledila tudi večina upravnih meja okrajev.² Mednacionalni spori so se pojavljali predvsem na narodnostnih mejah, kjer so skupnosti sobivale (Goriška Brda, zgornji Kras) (Marušič 2013, 107–127), specifično okolje pa je predstavljala Gorica,

- 1 Glede na občevalni jezik je v deželi leta 1910 govorilo slovenski jezik 62 %, italijanski in furlanski 36 %, nemški 1,8 %, ostale jezike pa 0,2 % prebivalstva.
- 2 Deželo Goriško in Gradiško je sestavljalo pet okrajnih glavarstev: Gorica (sodni okraji Ajdovščina, Gorica in Kanal), Gradišče (sodna okraja Gradišče in Krmin), Sežana (sodna okraja Komen in Sežana), Tolmin (sodni okraji Bovec, Cerkno, Kobarid in Tolmin) in Tržič (sodna okraja Červinjan in Tržič). Večinsko italijansko oz. furlansko prebivalstvo sta imela okraja Gradišče in Tržič.

kjer so delovale njihove osrednje upravne, ekonomske, politične, izobraževalne in kulturne ustanove. Italijani, Furlani in deloma Nemci so imeli na Goriškem in Gradiškem prevladujoč položaj v politiki, upravi, šolstvu, gospodarstvu, predstavljali so višji sloj prebivalstva in s tem oblikovali podobo dežele ne glede na njeno prevladujočo slovensko narodnostno strukturo. (Vodopivec 2006, 111–113) Italijani oz. Furlani so imeli v deželni zbor v celotnem obdobju večino poslanskih sedežev, čeprav so predstavljali le dobro tretjino prebivalstva dežele. Delež voljenih slovenskih poslancev se je v obdobju med letoma 1861 in 1914 povečal s 33 % na 48 % (Melik 1965, 299),³ kar pa ni zadostovalo za doseganje zahtev in uveljavljanje političnega programa.

Kljub številčni slovenski skupnosti v Gorici, ki se je skozi 19. stoletje in v začetku 20. stoletja vseskozi številčno krepila, ta v mestu ni imela zagotovljenih narodnostnih in jezikovnih pravic, ki so ji po zakonu pripadale. (Marušič 2005, 46)⁴ To se je odražalo tako v javni upravi in sodstvu kot tudi šolstvu. Celotno obdobje Avstro-Ogrske je bila mestna oblast trdno v rokah romanske skupnosti, ki je bila Slovencem izrazito nenaklonjena in se je z vsemi močmi borila, da bi v goriškem javnem življenju onemogočila dosego sprememb na področju jezika. S povečevanjem slovenske prisotnosti v mestu, ki se je izražala tudi v vse močnejšem gospodarskem položaju Slovencev, so se pričele razmere spreminjati. Od leta 1907 dalje so Slovenci v Gorici na državnoborskih in

3 Med letoma 1861 in 1866 je njihovo število znašalo od 7 do 21 voljenih poslancev, med letom 1866 in reformo leta 1908 od 10 do 21, po tem letu pa od 14 do 29. Eno mesto je bilo namenjeno goriškemu nadškofu, ki je bil virilist.

4 V Gorici se je delež slovenskega prebivalstva glede na občevalni jezik med letoma 1880 in 1910 povečal s 17,83 % na 36,84 %.

deželnozborskih volitvah nastopali s svojim kandidatom. (Melik 1965, 248) Ne glede na spremembe, do katerih je prišlo v desetletjih pred prvo svetovno vojno, si Slovenci v mestu niso uspeli zagotoviti državne osnovne šole s slovenskim jezikom. V javnih osnovnih šolah je kot učni jezik veljala izključno italijanščina. (Pahor 1970, 265)

Popis prebivalstva v Gorici leta 1910

Kakor v drugih narodnostno mešanih deželah, so se tudi goriški Slovenci od uvedbe rubrike občevalnega jezika soočali z mahinacijami, različnimi interpretacijami in delovanjem italijanskega popisnega aparata v njihovo škodo. Že pred popisom leta 1880 je slovensko časopisje v deželi izrazilo bojazen in pozivalo Slovence, naj bodo v času popisa previdni in se natančno opredelijo do jezika. »In ravno zato se nam je bati, da bomo imeli čez en mesec veliko manj "Slovencev", nego nas je v resnici,« je decembra 1880 zapisala *Soča*. (3. 12. 1880, 40) Spori so se pri naslednjih popisih med slovensko in italijansko govorečo skupnostjo le še poglobljali. Zaradi izkušenj, pridobljenih v prejšnjih štetjih (1880, 1890, 1900), ko so mestne oblasti iz političnih razlogov poskušale in v določeni meri tudi uspele zmanjšati uradno število Slovencev v mestu, so se slovenske politične stranke povezale in ustrezno pripravile na popis leta 1910. V Trstu je akcijo za spremembo zakonodaje o štetju prebivalstva in uvedbo kriterija narodnosti ali maternega jezika zahtevalo tržaško slovensko politično društvo Edinost na svojem občnem zboru 4. aprila 1910. Namero so podprli tudi številni na Goriškem in Gradiškem. Sprva je kazalo, da bo vlada tudi zaradi posredovanja državnega zbora spremenila zakon o ljudskem štetju, a je namera padla v vodo. 20. avgusta 1910 je minister

za notranje zadeve Guido Haerdtl odredil izvedbo popisa z vključitvijo rubrike o pogovornem jeziku. (Marušič 2012, 79) Slovenska javnost je odredbo sprejela z neodobravanjem: »Ta odredba notranjega ministerstva se bo pri letošnjem popisovanju izvrševala in Slovenci moramo s tem računati. Za nas je to popisovanje velika važnost, ker se bo ž njim potom občevalnega jezika določila naša gospodarska moč. Vlada ni hotela sprejeti v popisovalne pole rubrike: Narodnost ali materinščina, ker se boji Slovanov, katerih število v Avstriji silno narašča.« (Gorica, 3. 9. 1910, 70) *Soča* je ob tem še dodala: »Pričeti moramo takoj obsežno delo, da "občevalni jezik" ne požre zopet na tisoče in tisoče Slovencev!« (25. 8. 1910, 97)

Podobno kot v Trstu, sta se tudi v Gorici oba glavna slovenska politična tabora – liberalni (Narodno napredna stranka) in katoliški (Slovenska ljudska stranka) – povezala in ustanovila skupni nadstrankarski pripravljalni odbor za ljudsko štetje, ki je prevzel nase glavno skrb za nadzor poteka popisa, in na različne načine komuniciral z goriškimi Slovenci. Odbor, ustanovljen v začetku septembra 1910, je nemudoma pričel z delom: »V to je treba poduka, agitacije in javnih shodov, na katerih naj se naše ljudi opozarja na važnost ljudskega štetja ter jih navduši, da nevstrašeno manifestirajo, da so Slovenci, da tvorijo uvaževanja vreden del meščanstva v mestu, ki Slovencev noče poznati ter jih le zatira, zapostavlja in pri vsaki priliki zasmehuje. Da častno rešimo svojo nalogo in svetu pokažemo, da slovenstvo v Gorici napreduje, sestavil se je pripravljalni odbor v svrhu potrebnili predpriprav za ljudsko štetje v Gorici in pretresoval že v glavnih točkah vprašanje, kaj je treba ukreniti, da pokažemo na časten način moč slovenskega življa v goriškem svetu. Pri tem delu morajo pomagati vsi zavedni Slovenci brez ozira na politično mišljenje in brez stanovskih predsodkov.« (Gorica, 3. 9. 1910,

70) Predsedstvo je prevzel dr. Peter Medvešček ob pomoči dr. Andreja Pavlice in dr. Ernesta Dereanija. (Gabršček 1934, 350) Odbor je jeseni in pozimi pripravil več predavanj in shodov, kjer so sodelovala nekatera slovenska društva (npr. Slovensko bralno in podporno društvo, Skalnica), na katerih so določili glavne smernice delovanja in osveščali slovensko javnost na potek in pasti popisa, predvsem glede rubrike o občevalnem jeziku. Posebej pomemben je bil shod 2. oktobra 1910, na katerem so pod predsedstvom državnega in deželnega poslanca Josipa Fona sprejeli posebno resolucijo, ki so jo naslovili na cesarsko-kraljevo vlado, v kateri so zahtevali, »da ukrene vse potrebno, da se bo vršilo prihodnje ljudsko štetje v Gorici nepristransko in zahtevajo v ta namen, da se odvzame goriškemu magistratu vodstvo ljudskega štetja radi kričečih nepravilnosti in krivic, ki jih je ta zakrivil o priliki zadnjega ljudskega štetja in to tembolj, ker italijansko časopisje naravnost pozivlja h krivičnemu štetju v škodo Slovencev in v prilog Italijanov. C. kr. vlada se pozivlja, naj ukrene potrebno, da ne bodo italijanski in nemški gospodarji samovoljno vpisovali v gospodarskem oziru od njih odvisno osebje, kakor služkinje in delavstvo, med Italijane in Nemce, kakor se je to godilo pred 10 leti.« (Soča, 4. 10. 1910, 113) Odziva in sprememb glede popisa resolucija ni dosegla. Glavna skrb odbora in pozivi so se nanašali predvsem na to, da bodo Slovenci v Gorici pravilno izpolnili popisne liste, ki so jih pričeli med meščane razdeljevati sredi meseca decembra. (Marušič 2012, 81)

V času pred in med popisom je pomembno vlogo opravilo tudi slovensko časopisje (*Soča, Gorica, Primorski list*), ki je pozivalo Slovence na ustrezno ravnanje in delovanje pred in med štetjem. Bilo je glavno sredstvo obveščanja, ki je, podobno kot slovenske politične stranke pri vprašanju

jezika, delovalo složno. Poleg tega je polemiziralo z italijanskim goriškim časopisjem, ki se je negativno odzivalo na delovanje slovenske skupnosti in izvajalo pritiske na njene pripadnike. Na pisanje italijanskega časopisja se je kritično odzval tudi pripravljalni odbor, kar je razvidno iz zgornjega poziva v resoluciji, ki se je dotaknila tudi te teme. Med slovenskimi časopisi je bila aktivna predvsem *Soča*, ki je med 6. septembrom in 13. oktobrom 1910 objavila serijo člankov, s katerimi je svojim bralcem predstavila jezikovne in narodnostne razmere na Goriškem, Tržaškem, Koroškem in Češkem. S približevanjem popisa se je število s popisom povezanih časopisnih člankov in pozivov povečevalo. Na nacionalna čustva bralcev so skušali vplivati tudi z raznimi parolami, kot na primer »deset božjih zapovedi o ljudskem štetju za obmejne Slovence«. (*Soča*, 4. 10. 1910, 113)⁵

Kritični datum popisa je bil 31. december 1910. Do tega datuma so bile vzpostavljene vse pravne podlage za njegovo izvedbo, hišni posestniki so bili poučeni o svojih obveznostih, občinska administracija pa je izbrala številne komisarje oz. uradne popisovalce. V Gorici so tako, kot v ostalih deželnih prestolnicah in večjih mestih, kjer je bila

5 »Deset zapovedi o ljudskem štetju za obmejne Slovence. – 1. Priglasite se edinole k svojemu materinemu jeziku slovenskemu! 2. Ne prijavite nemščine ali laščine za svoj občevalni jezik. 3. Skrbite, da se vsa tvoja rodovina priglasite k slovenskemu jeziku! 4. Spoštujte jezik svojega slovenskega očeta in svoje slovenske matere, da ne postanete izdajalec svoje krvi in svojega naroda! 5. Ne ponemčite in ne poitalijančite se! 6. Ne odtujite se svojemu slovenskemu narodu! 7. Ne pustite, da ukradejo tvoje otroke tebi in tvojemu narodu! 8. Ne pričaj po krivem, da je tvoj občevalni jezik nemški ali laški! 9. Ne daj se pregovoriti sladkim obljubam in ne prikrivaj svoje slovenske narodnosti! 10. Tudi ne se daj zastrašiti, če na tebe vplivajo in ti grozijo, in ne daj se podkupiti z denarjem!«

pismenost sorazmerno visoka, popisne pole ali naznanilnice prejeli hišni posestniki. Te naznanilnice je moral lastnik objekta razdeliti družinskim članom in najemnikom, ki so jih morali v roku nekaj dni izpolnjene vrniti. Lastnik oz. uradni pooblaščenec je moral po uradni dolžnosti naznanilnice pregledati, popraviti morebitne napake in popisati nepismene najemnike. Sledila je oddaja gradiva pooblaščenemu občinskemu organu, ki je določil revizorje, ki so naznanilnice ponovno pregledali in popravili nepravilnosti, da je bil popis v skladu z zakonom. (Pletikosić 2012, 38–39) Postopanje italijanskih hišnih posestnikov do svojih slovenskih delavcev in podnajemnikov, uradnih popisovalcev ter kasnejša revizija občinskih organov, ki so bili v rokah italijanske skupnosti, je že med popisom med slovensko javnostjo sprožilo razburjenje. Goriški magistrat je informacije in navodila o štetju prebivalstva objavil na razglasih, tiskanih le v italijanskem jeziku. Imenoval je tudi revizorje, med katere pa ni vključil nobenega Slovenca. (Marušič 2012, 81) »Izvršeno je! Nobenega dvoma ni, da je bil te dni slovenski narod grozovito osleparjen z občevalnim jezikom pri ljudskem štetju.« (Soča, 3. 1. 1911, 1) V času pregleda in revizije s strani magistrata je slovensko časopisje poročalo o številnih nepravilnostih v škodo Slovencev. *Soča* je ljudsko štetje zaradi dejavnosti mestnih oblasti poimenovala kar »ljudsko žretje«. (28. 1. 1911, 12)

Revizorji so se posluževali različnih metod, da bi naknadno lahko prištel k italijansko govorečim Goričanom čim več Slovencev. Njihovo delovanje ni ostalo neopaženo, zaradi česar je slovenski odbor za štetje v januarju 1911 poslal več pritožb na Dunaj in pripravil številne shode ter proteste v Gorici. Shodi so potekali v različnih predelih mesta z namenom opozarjanja, kako se »vesti nasproti revizorjem z magistrata, ki hodijo sedaj okoli ter iščejo, kje bi požrli

kakega Slovenca«. (Soča, 17. 1. 1911, 7) Po neuradnih podatkih, ki so se pojavili v sredini januarja 1911, naj bi bilo izmed 28.079 prebivalcev Gorice kar 12.000 Slovencev. (Marušič 2012, 81) Uradne podatke je cesarsko-kraljevo namestništvo v Trstu javnosti posredovalo šele konec julija 1911. Bojazni Slovencev so se uresničile: popis je naštel le 6653 Slovencev ob 17.856 Italijanih, 2077 Nemcih in 155 pripadnikov drugih jezikov. (82) Rezultati popisa so med Slovenci sprožili odločno nasprotovanje in ogorčenje. Soča je ob objavi številke poročala: »Na magistratu dobro vedo, da bi morali izkazati Slovencev v Gorici gotovo še enkrat toliko, slavna avstrijska vlada, pravična vsem narodom, dobro ve isto tako, da bi ljudsko štetje v Gorici moralo pokazati ne 6653 Slovencev, ampak še enkrat toliko – vendar so se drznili na dan z grdo lažjo, da nas je samo 6653. Magistrat, vlada, Lahi in Slovenci, vsi vemo, da nas je v Gorici nad 12000 vendar stoji sedaj črno na belem, da je Slovencev v Gorici samo 6653.« (29. 7. 1911, 86) Istočasno z objavo rezultatov je notranji minister Haerdtl odobril revizijo štetja v Trstu, kjer je prišlo do podobnih malverzacij na strani mestne uprave, ki je bila, tako kot v Gorici, v rokah Italijanov. (Čermelj 1958) Revizija je spodbudila Slovence v Gorici, da so jo tudi sami zahtevali pri cesarsko-kraljevem namestništvu. Pripravljalni odbor za ljudsko štetje je do začetka septembra 1911 zbral ustrezno gradivo, ki bi v Gorici omogočilo revizijo. Prizadevanja odbora so bila uspešna: državna oblast je revizijo odobrila in določila goriško okrajno glavarstvo za njeno izvedbo. (Marušič 2012, 82–83) »Slovenci in Slovenke v mestu! Vaša sveta, rodoljubna dolžnost je, da se odzovete vsi, ki dobite z glavarstva vabilo radi ljudskega štetja, ter greste nemudoma na glavarstvo in tam odgovorite jasno in točno na vsa vprašanja. Dalje naj pojdejo na glavarstvo pogledat v pole vsi tisti, ki mislijo, da bi bil lahko kdo podal o njih napačne

podatke o občevalnem jeziku ali da bi bil kaj popravil. Slovenci in Slovenke! Dolžnost Vas kliče, da pomagate, da se izkaže, da je nas v Gorici mnogo nad 6653!» (Soča, 12. 10. 1911, 117) Revizija je bila opravljena do konca oktobra, rezultate pa so objavili junija 1912. Med 29.291 avstrijskimi državljani je znašalo število italijanskega prebivalstva 14.812 (50 %), slovenskega 10.790 (37 %), nemškega pa 3238 (11 %). Revizija je število slovensko govorečih prebivalcev povečala za več kot 4000 oz. skoraj dve tretjini. Revizija štetja je pomenila pomembno politično zmago Slovencev v Gorici, s katero so lahko dokončno dokazali številčno prisotnost v mestu in lažje uveljavljali svoje jezikovne, upravne, gospodarske in politične pravice. (Marušič 2012, 83–84)

Vključevanje Slovenk v mednacionalne boje na Goriškem

Ženske so imele že od sredine 19. stoletja dalje pomembno vlogo pri oblikovanju narodne zavesti, ki se je kazala predvsem z njihovim vstopom v javno življenje in aktivnim delovanjem na narodnoobrambnem, izobraževalnem in kulturnem področju. Razmere so se pričele v tem pogledu občutneje spreminjati predvsem proti koncu stoletja z vse bolj živahnim vključevanjem žena v narodna društva in narodno-kulturno življenje, dvigom njihove izobrazbe in širjenjem njihovega intelektualnega obzorja. (Vodopivec 1994, 33) Slovensko narodno gibanje je sočasno z drugimi nacionalnimi gibanji v habsburški monarhiji začelo podpirati udeležbo žensk na narodnih dogodkih, čitalniških večerih in taborih. Slovenska politična elita jih je že zgodaj vključila v različne narodne organizacije in društva, kjer so se lahko uspešno uveljavljale in postale narodno zavedne. (Judson

1995, 1–17)⁶ Anton Bleiweis se je leta 1878 ob proslavi svoje sedemdesetletnice obrnil neposredno na Slovenke: »Star slovenski pregovor se glasi: hiša ne stoji na zemlji, hiša stoji na ženi. In ta star slovenski pregovor ima dandanes obširen pomen; mi namreč ne moremo reči: Slovenija ne stoji samo na možeh, ona stoji na ženah slovenskih.« (Grdina 2003, 67) Že od samega začetka so delovale v čitalnicah in narodnih društvih, v katera se niso vključevale le kot pasivne opazovalke, temveč so aktivno sodelovale tudi pri oblikovanju in uresničitvi njihovega programa: z okraševanjem prireditvenih prostorov, pomočjo pri organizaciji predstav in veselic, s petjem, glasbenimi točkami, recitacijami in igranjem v dramskih predstavah. (Vodopivec 1994, 35) V nadaljnjih desetletjih so se aktivno vključile v narodnoobrambno delovanje v okviru podružnic družbe svetega Cirila in Metoda, ki je zavzemala pomembno mesto med prizadevanji Slovencev, da bi zavrli vse intenzivnejšo germanizacijo in italijanizacijo obmejnih prostorov. Z ustanavljanjem zasebnih vrtcev in šol na narodnostno ogroženih območjih slovenskega ozemlja je skušala popraviti krivice uradne šolske politike, ki ponekod kljub zadostnemu številu slovenskega prebivalstva ni predvidela šol s slovenskim učnim jezikom. V skladu s svojimi zmožnostmi je skušala delovati kot protiutež nemškemu šolskemu društvu *Schulverein* in italijanski organizaciji *Lega nazionale*. (Vovko 1994, 22–25) V še zelo patriarhalnem okolju zadnjega obdobja Avstro-Ogrske je bila družba s svojim narodnoobrambnim delovanjem eno prvih okolij, kjer so ženske lahko enakopravno delovale. (2004, 9) Imela je tudi pomembno vlogo pri narodni prebuji in zavesti slo-

6 V Avstro-Ogrski so predvsem po letu 1880 vse narodnostne elite pričele množično vključevati ženske v svoje narodno-obrambne organizacije, družbe in društva.

venskih žensk. »Da se je ženstvo začelo brigati za narodnost, gre v prvi vrsti zasluga sl. družbi sv. Cirila in Metoda, ker je tudi nas vsprejela in nam dovolila, da smemo tudi ženske vnemati se za narodne svetinje.« (Slovanski svet, 6. 9. 1895, 34) Prva ženska podružnica je z delovanjem pričela leta 1887 v Trstu, do prve svetovne vojne pa ji je na Slovenskem sledilo še 45. (Selišnik 2008, 51) Iz Trsta je leta 1893 tudi prišel poziv: »Snujte ženske podružnice, kjerkoli jih še ni! Na vse napade odgovorite najboljše, ako še pridnejše nabirate milodare – za naše sirote, za našo kri, za našo bodočnost. Pokažimo svetu, da nismo samo za lepotičje in nečimurnosti, ampak da tudi me lahko pomagamo dobri stvari, da tudi me gojimo vzvišena čustva.« (Edinost, 4. 11. 1893, 88)

Vse večji pomen narodne pripadnosti v narodno mešanem okolju pa ni zajel le javnega delovanja žensk, ampak se je pomembno ugneznil tudi v zasebni sferi. S poglobljanjem čuta narodne pripadnosti so ženske v vlogi mater in vzgojiteljic postale nepogrešljiv del narodne skupnosti. (Verginella 2006, 14) Slednja jih je spodbujala k vzgoji narodno zavednih rodov, še posebej na narodnostno obmejnih območjih (npr. Trst, Gorica). (117) Društva so v veliki meri medse vključevala izobražene ženske višjega in srednjega družbenega sloja, predvsem iz mestnih ali trških okolij, ki so zavest o narodni pripadnosti hitreje ponotranjile. Na drugi strani je proces nacionalne afirmacije pri ženskah iz nižjih družbenih slojev potekal na drugačen način. Na večnacionalnih območjih, kjer so se narodnosti (na Goriškem in Gradiškem Slovenci ter Italijani/Furlani) borile za prevlado, so posebej rizično skupino predstavljale ženske, ki so prihajale iz kmečkega okolja in so trgovale z mestom, ali tiste, ki so se vanj selile oz. se tam zaposlile. Nacionalne elite so se na ženske nižjih slojev pričele obračati, ko so ugotovile, da uhajajo iz nacio-

nalnega telesa in da njihov prestop v tuje nacionalno okolje slabi domače vrste. (15) Med nižje izobražene in kmečke sloje prebivalstva, ki so na Goriškem in Gradiškem predstavljali večino prebivalstva, je občutek narodne pripadnosti vstopal počasneje in je potreboval drugačno podlago, s katero bi se lažje identificirali. Slovenska politična elita je zanje oblikovala posebno govorico časti, s katero je postal posameznik kot pripadnik naroda odgovoren za svojo čast in čast skupnosti, ki ji je pripadal. V procesu oblikovanja nacionalne skupnosti se je javno sklicevanje na čast naroda prepletalo s tradicionalno govorico časti, pri čemer so ženske nosile odgovornost za ohranjanje čistosti krvi. Sklicevanje na čast je delovalo kot protiutež želji po pridobitvi materialnih dobrin, s katerimi je v Gorici vse do začetka 20. stoletja v veliki meri razpolagala italijanska politična elita, trgovci, delodajalci in obrtniki. (74–79)

Svojevrstno skupino, na katero so nacionalne elite proti koncu 19. stoletja postajale vse bolj pozorne, pa so predstavljale samske slovenske delavke, ki so večinoma prihajale iz podeželskega okolja. Pridobitna dejavnost je mnoge vodila v večnacionalna okolja, ki jih v našem primeru ponazarja mesto Gorica. V drugi polovici 19. stoletja so ženska pridobitna dejavnost in stiki s tujim narodnostnim okoljem v sozvočju z vzpenjajočim se nacionalizmom postajali vse bolj sporni. Vse več slovenskih žena in deklet je odhajalo s podeželja v mesta, kjer so delale kot prodajalke ali perice in služkinje pri meščanskih družinah, ki so bile v primeru Gorice in Trsta večinoma italijanske ali nemške narodnosti. V okolju, kjer je bil prepovedan vstop njihovim varuhom (očetom, možem, bratom), bi lahko bile podvržene pritiskom in s tem izgubile svojo čast in častnost naroda, ki so mu pripadale. (84) Slovenska politična elita se je na narodnostno mešanih

območjih, predvsem v mestih, kjer je bil proces asimilacije najintenzivnejši, pričela vse bolj zavedati pomena številnih žensk v mestu in moralno škodljivih posledic, ki jih je njihova pridobitna dejavnost v tujem okolju povzročala družinam, otrokom in možem ter posledično celotni slovenski narodni skupnosti. Za slednjo je prestopanje meje narodnega telesa postajalo vse bolj vprašljivo, ker je ogrožalo njen položaj in moč v večnacionalnem okolju Goriške in Gradiške. (142–143) Na slovenske delavke se je narodna elita obračala na različne načine: proces je zajel vse pore javnega in zasebnega življenja, kjer je bila ključna izdatna pomoč časopisja, ki mu je glede vprašanja narodnosti pripadla osrednja vloga pri pozivanju slovenskih delavk o nevarnostih vstopa v tuje okolje (*Edinost*, 25. 2. 1880, 8),⁷ podpori slovenskim gospodarskim subjektom (*Soča*, 10. 9. 1910, 103),⁸ šolah s

- 7 »Na tem polji čaka mnogo delu naših rodoljubov, in le, ako se vsi z zedinjenimi močmi upremo pogubonosnetnu tujemu uplivu, moremo še kaj rešiti in domoljubne svoje namene doseči, sicer bode ves požrtvovalni trud nekterih navdušenih rodoljubov brezvspešen. /... /Ali kdor je živel v okolici in kdor je o imenovani obrtniji nekoliko premišljeval, pritrđi mi, da je stvar vredna ozbiljnega preudarka, da v njej tiči pravo žensko prašanje – ktero po vseh velikih mestih toliko ropotu dela – da iz nje izvira mnogo vzrokov duševnega in telesnega kvarjenja naših okoličanov, da je toraj silno potrebno, da se naši rodoljubi seznanijo s tem važnim faktorjem domačega življenju tukajšnjega slovenskega ljudstva; tudi zavoljo tega je vredno, da o tej zadevi svoje misli izrečemo, ker se pri vsakej priliki okoličanom očita, da je zaslužek s perilom velika dobrota, za katero morajo meščanom ponižno hvaležni biti. Vsakemu tukaj bivajočemu je znano, da so pridne delalne kmečke naše žene v dolnjej tržaškej okolici, t. j. pod hribom, skoraj vse s pranjem mestne bele obleke pečajo.«
- 8 »Zdaj zopet pišejo, kako žalostno je, da naši ljudje z dežele hodijo v italijanske botege. Ali ne hodijo le ljudje z dežele, marveč tudi meščani. Vedno jih je polno pa italijanskih botegah, tudi v slučajih, ko dobijo jednako blago pri Slovencu. Znana italijanska manufakturna

slovenskim jezikom, različnih društvih ter ostalih slovenskih institucijah v mestu pod geslom »svoji k svojim«. (Soča, 7. 1. 1911, št. 3)⁹ Eden od pomembnejših ukrepov je bila ustanovitev delavskih zavodov, ki so pod svojim okriljem združevali slovenske delavke. Na Tržaškem je to funkcijo opravljal Zavod svetega Nikolaja, ki so ga leta 1898 ustanovili na pobudo Marije Manfrede Skrinjar. Deloval je kot slovensko zavetišče za brezposelne služkinje in v Trst priseljena dekleta z namenom vzpostavitve nadzora nad njimi, da ne bi prešle pod vpliv italijanske narodne skupnosti. Zavod je bil v rokah in pod vodstvom narodno aktivnih žensk, ki so večinoma prihajale iz slovenskega srednjega sloja. Bdel je nad dekleti in preprečeval, da bi se zaposlile pri družinah, kjer bi bila v nevarnosti izguba njihove časti in ugleda, predvsem pa narodna pripadnost. (Verginella 2006, 85–86) Podobno vlogo je v Gorici imelo društvo Skalnica, ki bo predstavljeno v nadaljevanju.

Števila in pomena slovenskih delavk v Gorici se je zavedala tudi italijanska politična elita, ki se je na to problematiko odzivala na različne načine. Ko je konec 19. stoletja proces nacionalizacije dokončno zajel tudi nižje sloje in s tem slovenske delavke, so se pričeli pojavljati pozivi k njihovi nado-

trgovina, ki je stopila s "slovenskega prizorišča", je obiskana vsaki dan kar najbolje samo od Slovenk in Slovencev iz mesta in z dežele! Slovenskega manufakturista, ki je zaveden mož ter kaj šteje med Slovenci, naj vzame vrag, Italijan naj živi, da se na tihem smeje v pest slovenskim svojim odjemalkam in odjemalcem! Večna sramota za vse tiste velike "rodoljube", ki so prodali slovensko trgovino Italijanu.«

- 9 Na nacionalno zavest goriških Slovencev je trkala celo tovarna mila: »Goriška tovarna mila. Narodno podjetje, edino te vrste. Ustvarjamo domačo obrt in industrijo, ker brez te bomo Slovenci za vselej le hlapčevali tujcem. Slovenske gospodinje! Poskušajte milo iz te domače tovarne!«

mestitvi z italijanskimi delavkami, kar pa v veliki meri ni bilo uresničeno. (Soča, 13. 10. 1900, 119)¹⁰ Na Češkem je nemška nacionalna in politična elita, podobno kot v navedenem primeru, pozivala nemške ženske, naj zaposlujejo nemške služkinje in ne čeških, da ne bi družinski člani prišli pod vpliv češkega jezika in kulture. (Judson 1996, 11) Po drugi strani pa si je italijanska politična elita prizadevala vključiti čim večje število slovenskih delavk v okvir italijansko govoreče skupnosti, med drugim tudi z različnimi mahinacijami, kar je bilo najbolj razvidno pri popisu prebivalstva v Gorici leta 1910.

Slovenke in popis prebivalstva v Gorici leta 1910

Tako slovenska kot tudi italijanska narodna skupnost v Gorici sta se zavedali pomena in števila ženskega dela prebivalstva. Ključno vlogo so zaradi številčne prisotnosti v mestu odigrale predvsem služkinje, perice in ostale delavke, zaposlene in živeče pri meščanskih družinah, ki so bile večinoma italijanske ali nemške narodnosti. Te poklicne skupine so bile v času popisov prebivalstva posebej izpostavljene, saj bi lahko v Gorici pomembno nagnile tehtnico v korist slovenske ali italijanske nacionalne skupine. Pomemben delež so predstavljale slovenske služkinje, ki so bile znotraj svoje poklicne skupine najštevilčnejše, če primerjamo njihov delež z Italijankami, Furlankami ali Nemkami, ki so opravljale ta poklic. Med njimi so prevladovale predvsem mlajše, večinoma samske

10 »Naši Italijani in deklet – V seji, katero je imelo italijansko društvo "Unione" pod predsedstvom dež. glavarja Pajerja, se je sklenilo napraviti v Gorici strogo italijanski urad za posredovanje dekliških služeb. Italijanom se je s tem ugodilo vroči želji, kojo so gojili že od nekdaj in koji so dajali tudi v svojih listih odduška. Sedaj se lahko prične s sistematičnim preganjanjem naših deklet.«

ženske, ki so v mesto prišle iz okoliških vasi oz. podeželja. Izhajale so iz nižjih družbenih slojev. (Studen 1995, 151) Vprašanje jezika služkinj je postalo politično vprašanje, v katerega so se vključili predstavniki obeh najštevilčnejših narodnosti v Gorici. (Testen 2013b, 45) Mestne narodne elite zagotovo niso podcenjevale velikega števila slovenske služinčadi in njenega potenciala pri štetju prebivalstva. Analiza popisa določenih goriških ulic in trgov v letih 1880, 1890, 1900 in 1910, ki jo je opravila Petra Testen, je pokazala, da je znašalo število služabništva v povprečju 17–18 % celotnega prebivalstva. Okoli 90 % te služinčadi je bilo žensk, izmed katerih se jih je v času popisov za slovensko govoreče izreklo 35–40 %. (2010, 481–483) Podatki so zaradi izvedbe in ravnanja mestnih oblasti ter problematičnosti kategorije občevalnega jezika ob popisu vprašljivi in ne dajejo stvarne slike. Slovenskih delavk v Gorici je bilo po vsej verjetnosti še veliko več. (2013b, 45) V popisne pole so jih velikokrat vpisovali kar delodajalci sami, ti pa so bili v Gorici pretežno italijanske ali nemške narodnosti. (201) Problematika je bila stara vsaj toliko kot prvi popis, ki je vključeval rubriko občevalnega jezika, o čemer pričajo takratne objave v slovenskem časopisu: »Nek porenegačen glavni dopisovalec v Rim škilečega lista "L'Indipendente", ki je sedaj tudi glasilo goriških lahonov, je goriške (mestne) Slovence v dopisu iz Gorice od dne 4. t. m. prav grdo ter nesramno napadel. Jako ga veseli, da je ljudsko štetje pokazalo broj 14 tisoč (??) Italijanov in le 3 ½ tisoč Slovencev. "Pa kdo so ti Slovenci?" impertinentno vpraša mož, katerega zibelj je baje tekla tam pod goro Sv. Valentina (di la dell'aga). "Dekle, hlapci, vozniki so, pravi, in med temi nekaj uradnikov" – vse drugo mu je iz Napoletanskega, si misli. /... / Prvo bodi dopisunu v zobe povedano, da nas ne žali mnogo s tem, če imajo goriški lahoni potrebo slovenskih dekel in hlapcev; kajti znano je, da furlan ni za delo, – posebno pa goriški trgovci

furlana ali goričana tudi zastonj v službo ne vzamejo. In ravno naši slovenski služabniki, gospoda laška, so Vam pripomogli do števila 14 tisoč. Vrag naj vzame, če je le jeden goriških lahov, renegatov, izdajic itd. svojo deklo ali hlapca za "lingua usuale" (občevalni jezik) drugače nego italijansko vpisal; tem menj pa dopisnik onega dopisa v "Indipendente" svoje posle.« (Soča, 18. 2. 1881, 8) Tudi v času naslednjih popisov so se pojavljali podobni pozivi in opozorila, kako naj slovenske delavke ravna ob prihodu popisovalcev ali pri izpolnjevanju popisnih pol. Samovolja nemških oz. italijanskih delodajalcev pri navajanju občevalnega jezika svojih zaposlenih je bila pogosta praksa tudi v drugih deželah in celo v mestih z večinsko slovensko govorečim prebivalstvom. Tovrstne primere lahko najdemo tudi pri popisu leta 1910 v Ljubljani. (Studen 1995, 115–116)

Zaradi preteklih izkušenj pri popisih sta se leta 1910 slovenska skupnost in nadstrankarski odbor v Gorici posebej pripravljala že mesece pred izvedbo, posebno mesto pa je bilo znotraj diskurza o popisu namenjeno prav ženskam. Redno so jih vabili na shode in jih nagovarjali ter opozarjali na vse pasti, ki bi jih lahko pripravljali popisovalci ali delodajalci. »Na shod! – V nedeljo dopoldne se bo vršil v "Centralu" shod, ki se bo bavil z ljudskim štetjem zlasti v Gorici. Ljudsko štetje je velevažno v vsakem oziru; vsi Slovenci in Slovenke v Gorici morajo biti vpisani in vpisane kot Slovenci in Slovenke! Na shodu bo govora o važnosti ljudskega štetja zlasti v goriškem mestu. Zato je želeti najobilnejše udeležbe iz vseh slojev slovenskega mestnega prebivalstva. Kdor le more, naj pride na shod, zlasti delavski sloji in posli, izmed katerih jih hočejo Lahi največ vpisati za Lahe. – Agitirajte, da bo shod dobro obiskan.« (Soča, 29. 9. 1910, 111) Kot je razvidno iz navedenega članka, so delavstvu posvečali posebno pozornost.

V časopisju so za boljše razumevanje navajali primere, kako ravnati in se odzvati v primeru kršitev, kjer so bile posebej izpostavljene predvsem služkinje: »"Piccolo" navaja tudi čisto odkrito, kako se ima šteti služkinje v laških družinah. Pravi, da mora navesti oni jezik, katerega govori družina; to se pravi: slovenska služkinja v laški družini mora biti upisana za Lahinjno. Seveda je res, da občuje z laško gospodinjo laško, ali še to ne vedno, ker marsikatera laška gospodinja zna slovensko in s služkinjo tudi govori slovensko, toda vzemimo slučaj: da laška družina občuje s slovensko služkinjo le laško. Res je, da je občevalni jezik laški; ali radi tega ne sme iti v zanjko ter zapisati občevalni jezik laški, kajti če to stori, potem bo veljala za Lahinjno, dasi je Slovenka. Prišteta bo laškemu narodu, odvezta slovenskemu. Ali po "Piccolovem" receptu se bodo ravnali Lahi ter bodo vse svoje slov. uslužbenke in uslužbenke upisali za Lahe. Tako požro ob novem ljudskem štetju brez dvoma na tisoče Slovencev!« (30. 8. 1910, št. 98) O pomenu služkinj veliko pove to, da so bile izpostavljene v resoluciji cesarsko-kraljevi vladi, ki jo je preko deželnega in državnega poslanca Josipa Fona oktobra 1910 poslal pripravljalni odbor za ljudsko štetje. (4. 10. 1910, 113)

Skupaj z odborom so pri nagovarjanju goriških žensk sodelovale tudi ženske podružnice narodnoobrambne družbe svetega Cirila in Metoda in predvsem društvo slovenskih delavk v Gorici Skalnica. Slednje se je še posebej zavedalo problematike in razmer, s katerimi so se soočale delavke znotraj italijanskega ali nemškega jezikovnega okolja, v katerem so delale. (PANG 645, Zbirka fotokopij, t. e. 22, a.

e. 266, d. 4204)¹¹ Pod svoje okrilje je sprejelo služabnice, postrežnice, šivilje in druge delavke. Delovalo je v okviru katoliškega tabora z namenom pomagati delavkam različnih poklicev, predvsem služkinjam, da so si lažje organizirale svoje življenje v mestu, imele pravno in zdravstveno zaščito ter hitreje dobile službo. (Testen 2013a, 191–193) Čeprav se v pravilih ne omenja, se je društvo angažiralo tudi na področju narodne obrambe. V času popisa leta 1910 je v dvorani Central pripravilo shod za članice, ki se je »vršil ob številni udeležbi. Ker se ga predsednica gospica Abram radi boleznimi ni mogla udeležiti, prečitalo se je nje pismo, v katerem bodri društvenice k vztrajnosti za društvo in k narodni zavednosti z ozirom na ljudsko štetje, ki se ima v kratkem vršiti. Nato je g. dr. Pavlica v eno uro trajajočem govoru pojasnjeval način in važnost ljudskega štetja. Govorila je tudi gospica Lutman, ki je obravnavala geslo: Ljubi svoj narod, ne sovraži bližnjega. Svoj govor, iz katerega je odmevala nežna ljubezen do slovenskega ljudstva, in do sv. cerkve, je končala z besedami: Slovenke smo, Slovenke ostanimo!« (Primorski list, 22. 12. 1910, 51) Tovrstni pozivi društva, ki naj bi imelo v času popisa okoli 500 članic (15. 12. 1910, 50), so zagotovo pomembno vplivali na dejanja, razumevanje in potek popisa pri slovenskih delavkah v Gorici.

Kljub pozivom in opozorilom slovenskim delavkam je že v začetku januarja 1911 postalo jasno, da je pri popisu prišlo do številnih nepravilnosti, ponarejanja in pritiskov s strani ob-

11 Ob ustanovitvi oktobra 1904 si je društvo zadalo »navajati društvenice k nraavnemu in krepostnemu življenju; gojiti verski čut; prirejati poučna predavanja in veselice; preskrbovati brezplačno službe društvenicam; podpirati in prehranjevati društvenice v slučaju boleznimi, nesreče, onemoglosti, slabosti in ko so brez dela ali posla. V ta namen bode društvo ustanovilo lasten dom.«

činskih popisovalcev in revizorjev. Za zagotovitev številčne prevlade enega od obeh nacionalnih taborov je bila določitev pogovornega jezika predvsem pri služinčadi ključnega pomena. (Testen 2013a, 204) Bojazni slovenskega pripravljalnega odbora za ljudsko štetje in javnosti so se uresničile. V slovenskem časopisju so se na dogodke nemudoma odzvali s številnimi članki, ki so opisovali ravnanje popisovalcev s Slovenkami. *Gorica* je 7. januarja 1911 zapisala: »Kako delajo iz Slovencev Lahe?– Poslušajte! Bilo je te dni v Gorici. Hišni posestnik Slovenec je dal najemniku, laškemu advokatu, polo, katero naj bi izpolnil za ljudsko štetje. Ko mu jo je laški advokat spet vrnil, je zapazil hišni posestnik, da je laški advokat zapisal njegovo služkinjo, Slovenko, za Italijanko. Šel je zaradi tega k njemu in mu rekel, da saj je njegova služkinja Slovenka in ne Italijanka. Laški advokat pa ga je zavrnil, češ, da ž njim govori služkinja italijanski in jo je dal celo poklicati pred se in jo vprašal, kaj je. Služkinja je odgovorila: "Slovenka sem". "Kako govorite z menoj?" "Italijanski", je rekla. – "Torej vidite – je rekel laški advokat – z menoj govori laški, ergo je njen občevalni jezik laški". Mi pravimo: Ako bi bil ta advokat Turk in bi slovenska služkinja znala slučajno turški pa bi jo laški advokat zapisal kot Turkinjo. Tako nam odjedajo naše ljudi. Ni čudo, ako nas s takim postopanjem izkažejo polovico kolikor nas je.« (Gorica, 7. 1. 1911, št. 2) O podobnem dogodku je pisala tudi *Soča*: »Kako upisujejo Lahi slovenske služkinje. V neki družini imajo 2 služkinji; ena je domačinka, druga štajerka. Pri prvi so upisali občevalni jezik slovensko-laški, pri drugi nemško-slovenski. Kako jih bodo šteli? Tako da bo jedna veljala za Lahinjo, druga za Nemko – pa sta obe Slovenki!« (10. 1. 1911, 4) S številnimi članki so poleg ogorčenja nad popisovalci izražali tudi pohvale narodno zavednim ženskam, ki so se uprle tovrstnemu ravnanju. »Klobuk z glave pred tako zavedno slovensko služkinjo! – V neki laški družini

v Gorici služi Slovenka za kuharico. Ko je vprašala, kako so jo upisali v popisovalne pole za ljudsko štetje, jej je rekel gospodar, da je že vse v redu, da je vse jedno, če ona vidi ali ne popisovalno polo; služkinja je zahtevala, da jej morajo pokazati, kako so jo upisali, pa le niso hoteli. To je bilo zjutraj. Ker se niso udali, se je opogumnila in rekla: Prav, pa tudi jedli ne boste. In odšla je. Ko je bila ura 11. in služkinje ni bilo nazaj, so poslali po njo in jej na zahtevo dali popisovalne pole v roke; tam je prečrtala za njo napisani laški občevalni jezik ter upisala slovenščino, potem je skuhala kosilo. Vsa čast taki zavedni Slovenki! Marsikateremu in marsikateri služi lahko za vzgled!« (10. 1. 1911, 4)

Niso pa bile vse nepravilnosti povezane le s Slovenkami. Lucia Selig se je magistratu že 4. januarja 1911 pritožila, da je v njeni nenavzočnosti popisni uradnik nepravilno zapisal, da njena družina govori slovenski jezik. (Marušič 2012, 81) Po izvedbi popisa so se številne Slovenke odzvale na pozive časopisja in se udeležile protestov proti nepravilnostim goriškega magistrata. V času revizije so bile pritiskov goriških občinskih uradnikov deležne predvsem ženske. »Hodijo okoli najrajše, kadar ni doma gospodarjev, da bi od žensk toliko lažje dosegli, da bi "popravili" pri tem in onem slovenski občevalni jezik.« (Soča, 17. 1. 1911, 7) Po poročanju slovenskega časopisja naj bi za dosego svojih ciljev do njih pristopali tudi agresivno: »Te dni je posetil "revizor" tudi družino tajnika odbora za ljudsko štetje g. Kende. Z gospo Kendovo je govoril le laško, ona le slovensko. "Revizor" je precej aroganten. Prišel je, ko g. Kende ni bilo doma. Prej je bil pri neki drugi družini; žena je prišla potem jokat h Kendovim, ker je bil revizor surov in je kričal, da v Gorici mora znati vsak laško! Govorite z revizorji samo slovensko. Vsako žaljenje, vsak pritisk pa naznanite takoj odboru za ljudsko štetje!« (24. 1. 1911, 10) Tovrstni zapisi

veliko povedo o pomenu slovenskih ženskih delavk tako za slovensko kot tudi za italijansko skupnost v Gorici.

Sklep

Popisi prebivalstva so v Gorici, podobno kot na številnih drugih večnarodnostnih območjih v državi, predstavljali prava bojišča, na katerih sta si slovenska in romanska skupnost poskušali zagotoviti številčno ugoden rezultat. Ni šlo le za številčno premoč, saj so popisi pomembno vplivali še na politični, ekonomski, izobraževalni in kulturni položaj v Gorici in deželi. Boljše razmerje je hkrati pomenilo tudi boljši izhodiščni položaj za uveljavljanje svojih pravic, kar je bilo pomembno predvsem za Slovence, ki so bili na marsikaterem področju v primerjavi z Italijani in deloma Nemci v podrejenem položaju. Ob tem sta predvsem slovenska in italijanska skupnost mobilizirali vsa razpoložljiva sredstva in svoje pripadnike, tudi ženske. Večmesečna priprava, ustanovitev pripravljalnega odbora in pozivi, ki so se pričeli obračati na slovensko skupnost v Gorici že poleti 1910, so bili posledica izkušenj, ki so jih Slovenci imeli iz prejšnjih popisov, ko so bili deležni številnih pritiskov mestnih oblasti. Omembe žensk so se v pozivih pojavljaje že od samega začetka in se s približevanjem popisa le še povečevale. Večina pozivov se je osredotočalo na določene poklicne skupine, v največji meri na služkinje. Pripravljalni odbor se je zavedal njihovega pomena in tega, da bodo zaradi svoje specifične družbeno-ekonomske vloge pod velikim pritiskom italijanskih ali nemških delodajalcev, pri katerih so živele. Ob tem ne gre zanemariti niti vloge takratnega časopisja, ki je slovensko javnost redno obveščalo o pritiskih, ki so jih bile deležne Slovenke v mestu. Članki so opisovali primere

ravnanja delodajalcev, popisovalcev in uporov Slovenk ob nepravilnostih v času popisa. Poleg tega se je časopisje na ženske obračalo s pozivi in navodili, kako ravnati v primerih nepravilnosti. Tako liberalno kot tudi katoliško časopisje se je v največji meri osredotočalo na služkinje, ki so, kot smo lahko ugotovili, predstavljale eno najštevilčnejših in najpomembnejših skupin znotraj mesta. Tudi pri člankih, povezanih z obravnavano tematiko, jih je številčno gledano največ namenjenih ravno tej poklicni skupini. Ženske so v času popisa prišle v središče tako slovenske kot tudi italijanske javnosti in si s tem vsaj za določen čas pomembno odprle pot v javni prostor.

Reference

Anderson, Benedict. 2003. Zamišljene skupnosti: o izvoru in širjenju nacionalizma. Ljubljana: Studia humanitatis.

Brix, Emil. 1987. Številčna navzočnost nemštva v južnoslovanskih kronovinah Cislitvanije med leti 1848 do 1918: problemi narodnostne statistike. Zgodovinski časopis 41, št. 2: 297–308.

Čermelj, Lavo. 1958. O ljudskem štetju v Trstu I. 1910: in memoriam dr. Josipa Wilfana. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

Edinost 1880, 1893.

Gabršček, Andrej. 1934. Goriški Slovenci: narodne, kulturne, politične in gospodarske črtice, knj. II. Ljubljana: Tiskarna Slovenija.

Gorica 1910, 1911.

Grdina, Igor. 2003. Slovenci med tradicijo in perspektivo: politični mozaik 1860–1918. Ljubljana: Študentska založba.

Hobsbawm, Eric. 2007. Nacije in nacionalizem po letu 1780: program, mit in resničnost. Ljubljana: Založba *cf.

Hobsbawm, Eric. 2012. Čas imperija: 1875–1914. Ljubljana: Sophia.

Judson, Pieter M. 1996. The Gendered Politics of German Nationalism in Austria, 1880–1900. V: *Austrian Women in the Nineteenth and Twentieth Centuries: Cross-Disciplinary Perspectives*, 1–17. Ur. David F. Good, Margarete Grandner, Mary Jo Maynes. Providence; Oxford: Berghahn Books.

Marušič, Branko. 2005. Pregled politične zgodovine Slovencev na Goriškem 1848–1899. Nova Gorica: Goriški muzej.

Marušič, Branko. 2012. Ljudsko štetje 31. decembra leta 1910 na Goriškem. V: *Zgodovinski pogledi na zadnje državno ljudsko štetje v avstrijskem Primorju 1910: jezik, narodnost, meja*, 77–86. Ur. Barbara Šterbenc Svetina, Petra Kolenc, Matija Godeša. Ljubljana: Založba ZRC.

Marušič, Branko. 2013. Prispevek k poznavanju narodnostnih razmer v Brdih: ob 140-letnici briškega tabora. V: *Brda in Brici: o ljudeh, zgodovini, jeziku, básedni umetnosti, stavbarstvu*

in rastlinstvu Brd, 107–128. Ur. Danila Zuljan Kumar, Tanja Gomiršek. Dobrovo: Občina Brda.

Melik, Vasilij. 1965. Volitve na Slovenskem: 1861–1918. Ljubljana: Slovenska matica.

Pahor, Drago. 1970. Pregled razvoja osnovnega šolstva na zahodnem robu slovenskega ozemlja. V: Osnovna šola na Slovenskem 1869–1969, 235–337. Ur. Vlado Schmidt. Ljubljana: Slovenski šolski muzej.

Pletikosić, Ivica. 2012. Viri za preučevanje popisa prebivalstva v južnih deželah Cislajtanije v letu 1910. V: Zgodovinski pogledi na zadnje državno ljudsko štetje v avstrijskem Primorju 1910: jezik, narodnost, meja, 37–46. Ur. Barbara Šterbenc Svetina, Petra Kolenc, Matija Godeša. Ljubljana: Založba ZRC.

Pokrajinski arhiv Nova Gorica = PANG; PANG 645, Zbirka fotokopij, t. e. 22, a. e. 266, d. 4204.

Primorski list 1910.

Selišnik, Irena. 2008. Prihod žensk na oder slovenske politike. Ljubljana: Sophia.

Slovanski svet 1895.

Soča 1880, 1881, 1900, 1910, 1911.

Studen, Andrej. 1995. Stanovati v Ljubljani: socialnozgodovinski oris stanovanjske kulture Ljubljančanov pred prvo svetovno vojno. Ljubljana: ISH.

Studen, Andrej. 2012. Moderni avstrijski popisi prebivalstva 1857–1910. V: Zgodovinski pogledi na zadnje državno ljudsko štetje v avstrijskem Primorju 1910: jezik, narodnost, meja, 25–36. Ur. Barbara Šterbenc Svetina, Petra Kolenc, Matija Godeša. Ljubljana: Založba ZRC.

Testen, Petra. 2010. Hišne pomočnice – žensko delo v mreži narodnih in socialnih odnosov na Goriškem v 19. in 20. stoletju. Doktorska disertacija. Ljubljana: Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani.

Testen, Petra. 2013a. Plačano hišno delo, pravne norme in vsakdanja praksa: goriške služkinje v 19. in na začetku 20. stoletja. V: Dolga pot pravic žensk: pravna in politična zgodovina žensk na Slovenskem, 185–212. Ur. Marta Verginella. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete; Studia humanitatis.

Testen, Petra. 2013b. Služkinje kot del slovenske narodne skupnosti na Goriškem ob koncu 19. in v začetku 20. stoletja. V: Eliminacionizem in emancipacija: zbornik razprav, 45–51. Ur. Igor Grdina. Ljubljana: Založba ZRC.

Verginella, Marta. 2006. Ženska obrobja: vpis žensk v zgodovino Slovencev. Ljubljana: Delta.

Vodopivec, Peter. 1994. Kako so ženske na Slovenskem v 19. stoletju stopale v javno življenje: prispevek k zgodovini žensk v slovenskem prostoru (1848–1900). Zgodovina za vse: vse za zgodovino 1, št. 2: 30–44.

Vodopivec, Peter. 2006. Od Pohlinove slovnice do samostojne države: slovenska zgodovina od konca 18. stoletja do konca 20. stoletja. Ljubljana: Modrijan.

Vovko, Andrej. 1994. Mal položi dar: portret slovenske narodnoobrambne šolske organizacije Družbe sv. Cirila in Metoda: 1885–1918. Ljubljana: Slovenska matica.

Vovko, Andrej. 2004. Odborniki in članstvo podružnic Družbe sv. Cirila in Metoda 1885–1918. Ljubljana: Založba ZRC.

Žitko, Salvator. 2012. Nacionalna in politična nasprotja v Istri in Trstu ob avstrijskih štetjih med letoma 1880 in 1910. V: Zgodovinski pogledi na zadnje državno ljudsko štetje v avstrijskem Primorju 1910: jezik, narodnost, meja, 47–61. Ur. Barbara Šterbenc Svetina, Petra Kolenc, Matija Godeša. Ljubljana: Založba ZRC.

UDK: 929Klekl J.: 94(497.1)"1918/1929"

1.01 izvorni znanstveni članek

Andrej Lažeta

doktorski študent teologije, magister teologije
(Župnija Beltinci) (Beltinci)

Pomen Jožefa Klekla za priključitev Prekmurja h Kraljevini SHS

Izveček: Preživetje Slovencev v Prekmurju je bilo po vzpostavitvi avstro-ogrskega dualizma leta 1867 zaradi nasilne madžarizacije ogrske vlade zelo ogroženo. Madžarizaciji so se v Prekmurju uprli katoliški duhovniki, predvsem dr. Franc Ivanocy in Jožef Klekl. Slednji je s svojo publicistično dejavnostjo v prekmurščini ohranil slovensko zavest Prekmurcev in postal njihov narodni voditelj. S svojimi modrimi narodnostno-političnimi potezami v času prevrata leta 1918–1919 je dosegel, da Madžarska na pariški mirovni konferenci ni mogla dokazati »narodne samoodločbe« Prekmurcev v korist Madžarske. Zaradi tega so ga madžarske oblasti večkrat postavile pred sodišče in ga želele likvidirati. Na njegovo delo so se na pariški mirovni konferenci oprli dr. Fran Kovačič, dr. Matija Slavič in drugi jugoslovanski diplomati ter uspeli velesile prepričati, da je Prekmurje slovenska pokrajina.

Ključne besede: Jožef Klekl, Prekmurje, madžarizacija, pariška mirovna konferenca

The Role of Jožef Klekl in Annexation of the Prekmurje Region to the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes

Abstract: The existence of the Slovenes in the Prekmurje Region after the establishment of the Austro-Hungarian dualism in 1867 was greatly jeopardized due to the violent Hungarization carried out by the Hungarian government. The main opponents of Hungarization in the Prekmurje Region were Slovene Catholic priests, especially Franc Ivanczy and Jožef Klekl. With his publicist activity, Klekl conserved the Slovene consciousness in the Prekmurje Region and became a national leader of the local Slovenes. With his wise nationalistic and political moves during the turmoil in 1918–1919, he succeeded that Hungary at the Paris Peace Conference was unable to prove that Slovenes in the Prekmurje Region opted for Hungary based on their “national self-determination.” This was the reason that Klekl was repeatedly put to court by the Hungarian authorities which wanted to liquidate him. His work presented the basis of the diplomatic actions of Fran Kovačič, Matija Slavič and other Yugoslav diplomats at the Paris Peace Conference. Thanks to his work, they succeeded to convince the great powers that Prekmurje Region was part of the Slovene ethnic territory.

Key words: Jožef Klekl, Prekmurje Region, Hungarization, Paris Peace Conference

Priključitev Prekmurja in sodobno zgodovinopisje

Najsodobnejša izhodišča za razumevanje priključitve Prekmurja h Kraljevini SHS (Jugoslaviji) je načrtal Uroš Lipušček s knjigo *Prekmurje v vrtincu pariške mirovne konference 1919:*

vloga ZDA in kartografa Douglasa W. Johnsona pri določanju slovenskih (prekmurskih) mej (2019). Lipušček se trdno drži naslovne teme in zato Prekmurce v poglavju »Slovenci v času prevrata« prikaže kot politično pasivne oz. neorganizirane.¹ Necelovito predstavi tudi narodnobuditeljske dogodke in narodne buditelje v Prekmurju med prevratom v letih 1918 in 1919, ki so vplivali na potek mirovne konference v Parizu. Omenjeno pomanjkljivost, posebej glede vloge Jožefa Klekla, želimo s tem člankom odpraviti oz. ponuditi celovitejšo podobo takratnih dogodkov.

Lipušček se po drugi strani zelo natančno posveča dvema boljševiski: Béli Kunu in Vilmošu Tkalcu. Njunima boljševiski režimoma, sovjetski republiki na Madžarskem (od 21. 3. do 1. 8. 1919)² in Murski republiki v Prekmurju (od 29. 5. do 6. 6. 1919), ki je bila po Lipuščkovi trditvi njen odsev, tako v razmeroma kratki knjigi nameni domala dve od osmih poglavij: »Wilson in Béla Kun; vpliv madžarske boljševiske republike na določanje madžarskih in jugoslovanskih mej« in »Vpliv ameriških ekspertov na določitev mej v Prekmurju«. Lipušček celo sklepa, da je razglasitev Sovjetske republike Madžarske in razglasitev Murske republike vplivala na velike sile, da so postale bolj naklonjene konservativni Kraljevi-

- 1 S tem se razumevanje priključitve Prekmurja k Jugoslaviji pomika iz leta 2019 nazaj v leto 1976, ko je Lojze Ude zapisal, da so ogrski oz. prekmurski Slovenci bili na osvoboditev in združitve s Slovenci v jugoslovanski državi najmanj oz. slabo pripravljeni. (84) Lipušček namreč ne upošteva znanstvene literature, ki je po letu 1976 dokazala ravno nasprotno in je temelj tega članka.
- 2 Z režimom Bela Kuna so Madžari okusili pravo resničnost komunizma. To je bilo obdobje prelijanja krvi in terorja, samovoljnega streljanja in polnjenja zaporov ter strahu pred nenadnimi aretacijami in usmrtitvami. (Bogle 2018, 212)

ni SHS in posledično priključitvi Prekmurja k Jugoslaviji.³ Takšen sklep nepravilno zmanjšuje pomen dela slovenskih izvedencev na pariški mirovni konferenci, posebej dr. Matija Slaviča, izvedenca za Prekmurje, in dr. Frana Kovačiča, izvedenca za Štajersko, ter njunih sodelavcev v Sloveniji in Parizu. Zmanjšuje tudi pomen prekmurskih narodnih buditeljev in voditeljev, denimo dr. Franca Ivanocyja, Jožefa Klekla, Ivana Jeriča⁴ in Jožefa Godine. Navedene osebnosti, razen Slaviča, v knjigi sploh niso posebej obravnavane, kar bi bilo glede na prostor, namenjen Tkalcu in Kunu, upravičeno pričakovati.

Ko avtor domala prezre prekmurske narodne buditelje, ne omeni niti dejstva, da sta Jerič in Godina vplivala na potek pariške mirovne konference, s tem ko sta se 13. maja 1919 v Ljutomeru srečala z antantno komisijo za premirje in naslednji dan njenega predsednika majorja dr. Reverdyja prepričala, da je v Parizu posredoval pri svojem osebnem prijatelju dr. Tardieuju, predsedniku teritorialne komisije, in svojem znancu francoskem ministrskemu predsedniku Clemenceauju, da je vprašanje prekmurskih mej na mirovni konferenci vnovič prišlo na dnevni red in so francoski strokovnjaki po Reverdyjevem posredovanju dosegli večino v prid Jugoslavije. (Jerič 2000, 82–87) 12. maja 1919⁵ teritorialna

- 3 Lipušček v svojem sklepu celo prezre dejstvo, da so na pariški mirovni konferenci Prekmurje dodelili Jugoslaviji 20. maja 1919, Murska republika pa je bila ustanovljena 29. maja 1919! Da gre res za nedoslednost, dokazuje že Lipušček sam, ko zapiše: »Murske republike na mirovni konferenci niso posebej zaznali,« in navede celo razlog: »Ker so jo obveščevalni častniki antante očitno ocenili kot nekakšno kratkotrajno operativno revolucijo.« (2019, 105)
- 4 V knjigi je popolnoma prezrto diplomsko delo Bojana Domjana (1990).
- 5 Lipušček navaja 9. maj 1919, kar pa je glede na Slaviča, ki povsod navaja 12. maj, napaka. (Slavič 1935b, 85)

komisija namreč ni potrdila predloga ameriškega kartografa Johnsona, da naj Prekmurje pripade Jugoslaviji. (Lipušček 2019, 73) Pomembnost posredovanja Jeriča in Godine po majorju Reverdyju je izpričal tudi dr. Matija Slavič: »Major Reverdy /... / je potem v Parizu brez dvoma ugodno poročal v smislu obljube, ki jo je dal prekmurski legiji v Ljutomeru, na merodajnih mestih v Parizu, kar je takrat dosti veljalo.« (1935a, 73) Jeričevo in Godinovo posredovanje je tako imelo zagotovo mnogo bolj neposredne posledice na potek mirovne konference v Parizu kot režima Tkalca in Kuna. Da Lipušček posredovanja Godine in Jeriča po Reverdyju ne bi poznal, je težko misliti, saj v knjigi navaja oba spisa, v katerih Slavič in Jerič pričujeta o Reverdyju, a Reverdyja v knjigi sploh ne omeni. (Slavič 1935a, 71–73; Jerič 2000, 82–87)⁶ Lipušček sicer zapiše, da se je mirovna konferenca šele po razglasitvi vlade Béla Kuna 21. marca 1919 začela ukvarjati z vprašanjem madžarskih mej in da je takrat Wilsonov kartograf major Douglas Johnson na sestanku teritorialne komisije na podlagi etnografske karte, ki mu jo je izročil dr. Matija Slavič,⁷ predlagal, da bi državna meja med Madžarsko in Jugoslavijo potekala severno od Mure in da je bil zavrnjen 12. maja. Nato Lipušček zapiše, da je kljub temu na seji 20. maja Johnson ponovno predlagal, naj Prekmurje pripade

6 Lipušček ne omenja niti prizadevanj grofa Beguena, ki je novembra 1918 obhodil slovenske sporne meje in pri ljutomerskem župnišču govoril s prekmursko deputacijo, sestavljeno iz šestih mož, v kateri je bil tudi Jerič. Ne omenja niti, da je kasneje v svojem časopisu *Jurnal des Debats* pisal o pomembnosti priključitve Prekmurja k Jugoslaviji ter tako za Slovence zelo ugodno vplival na francosko javno mnenje in mnenje odposlancev držav na mirovni konferenci. (Slavič 1935, 73; Jerič 2000, 52–53)

7 Na tem mestu Lipušček navaja 88. stran Jeričevih spominov. Pogovor Jeriča, Godine in majorja Reverdyja pa je predstavljen pri Jeriču (2000), od strani 84 do 87.

Jugoslaviji (2019, 73) in da je bil predlog tokrat potrjen. Ne pojasni pa, zakaj je prišlo do ponovnega glasovanja. Tukaj torej prvič dopolnjujemo Lipuščkovo delo, in sicer z izpostavitvijo posredovanja Jeriča in Godine.

Ko celotno zadevo na novo premislimo, postane odsotnost omembe vloge Ivana Jeriča, Jožefa Godine in majorja Reverdyja popolnoma primerljiva vlogi Johnsona in Slaviča. Lipuščkovo naslovno izpostavljanje Johnsona in vsebinsko izpostavljanje boljševističnih režimov postane zaradi neupoštevanja omenjenega posredovanja in dejavnosti grofa Beguena zgodovinsko netočno in nepotrebno. Ostaja pa odprto vprašanje, zakaj v Lipuščkovi knjigi omenjena dejstva niso niti orisana.⁸ V nadaljevanju bomo tako ta sodobna iz-

- 8 Poudarjamo, da gre najverjetneje za nehoteno, a hkrati neljubo napako, saj si je težko predstavljati, da bi resni zgodovinarji in publicisti v demokratični Sloveniji še vedno sledili smeri zgodovinopisja, ki jo je do nedavnega oblikovala marksistična ideologija, ki je zasluge katoliških duhovnikov za ohranitev slovenstva v Prekmurju zapostavljala, izkrivljala in degradirala. Glavni avtorji te marksistične smeri so bili: Miško Kranjec, Miroslav Kokolj, Rudi Čačinovič in drugi, ki so Klekla pojmovali kot »nabožnega romarja primitivnosti«. Miško Kranjec se je »nekulturno« potrudil vnesti takšno smer režimske zgodovine tudi v »kulturo«, ko je v romanu *Rdeči gardist* ponaredil podobo več prekmurskih narodno zavednih duhovnikov, posebej Jožefa Klekla, češ da je bil samozvani voditelj prekmurskih Slovencev ves predan Madžarski in ni nič napravil za priključitev Prekmurja k Jugoslaviji. (Kranjec 1965, 448; Štumpf 2002, 136) Na druge ponareditve zgodovine pri Mišku Krajncu, da bi se le-ta skladala z marksistično ideologijo, je opozoril Ivan Zelko (1967, 366–374). Svojih ponareditev, s katerimi je Kranjec vplival na slovensko javnost, po pričevanju škofa dr. Jožefa Smeja niti ni skrival: »Ko je dr. Vilko Novak pisatelju Mišku Krajncu rekel: "Zakaj si Kleklu prilepil narodno izdajstvo in druge izmišljotine, ko so nečastne za pisatelja?" je ta odgovoril: "Nikomur nočem delati krivice, tudi Kleklu ne. Obljubim, da bom popravil." Žal tega

hodišča za razumevanje priključitve Prekmurja k Jugoslaviji dopolnili z narodnobuditeljskim in političnim delovanjem Jožefa Klekla in njegovim vplivom na pariško mirovno konferenco. O Kleklu namreč Lipušček zapiše le, da je delo mirovne konference doma opazoval, da se je moral zaradi nasprotovanja Tkalcévi revoluciji z *Novinami*⁹ umakniti iz Prekmurja in da je podpisal memorandum za priključitev Porabja k Jugoslaviji. (2019, 58; 105; 113) Še najboljše nje-govo poslanstvo predstavi z besedami: »Vodilno vlogo pri reševanju vprašanja Prekmurja so imeli katoliški duhovniki.« (58) Iz navedenega sledi, da so znanstveni javnosti narodnobuditeljska in politična dejanja katoliških duhovnikov, posebej Jožefa Klekla, v Prekmurju med letoma 1918 in 1919 nepoznana oz. poznana le v nezadostni meri. Podobne zgodovinske nedoslednosti se v Sloveniji ne smejo več dogajati, saj bi jih lahko kdo utegnil razlagati ideološko (kar pa ni namen avtorja pričujočega članka), s čimer bi bila ogrožena že tako krhka narodna sprava.

Načrtna madžarizacija v Prekmurju

V 19. stoletju se je po Ogrskem razširil liberalizem. Celo katoliški škofje, katerih imenovanja je izsilila ogrska liberalna vlada, so večinoma podpirali civilno poroko in idejo, da lahko država določi vero, v kateri naj starši vzgojijo otroke, jezik in narodnost prebivalcev. Vse to je pripeljalo do velikih

ni storil. (1993, 142) Natančneje sta to temo, ravno zaradi napačnega dojemanja delovanja narodnega buditelja in voditelja Jožefa Klekla v Prekmurju, v svojih disertacijah obdelala dr. Peter Štumpf (2002) in dr. Stanislav Zver (2000), ki je raziskavo začel že z magistrskim delom (1995).

9 *Novine* so bile tednik v prekmurščini, ki ga je Klekl izdajal od leta 1913.

napetosti med ogrskim liberalnim meščanstvom, srednjim in nižjim plemstvom ter večino katoliškega episkopata, ki so bili glavni zagovorniki in promotorji liberalizma, na eni strani ter klerikalno-konservativnimi krogi, ki jim je pripadal velik del nižje katoliške duhovščine, preprosto ljudstvo in peščica visokega katoliškega plemstva na drugi strani. (Domjan 1990, 10; Štumpf 2002, 74–78)

Ogrski liberalizem je bil prežet z nacionalizmom in šovinizmom. Vse nacionalne manjšine na Ogrskem si je prizadeval pomadžariti. Na podlagi teh idej je sombotelski škof Andráš Böle (1824–1843) leta 1828 vpeljal v sombotelski škofiji izključno madžarski verouk in madžarsko vodenje matičnih knjig. S tem je skušal v Prekmurju zatreti slovenski pouk, ki se je ravno začel prebujati. Z njegovo smrtjo leta 1843 je bil v Prekmurju končan prvi val madžarizacije. (Zver 1995, 18–20) Po vzpostavitvi avstro-ogrskega dualizma leta 1867¹⁰ si je madžarska liberalna vlada pridobila v notranjih zadevah samostojno, od kralja Franca Jožefa neodvisno vladanje. Takrat se je začel drugi val madžarizacije. Po kazenskem zakoniku (1878) je bilo nasprotovati madžarizaciji kaznivo. S šolskim zakonom (1879) je madžarščina na Ogrskem postala obvezni učni predmet na vseh narodnih šolah. Leta 1883 je bila popolnoma pomadžarjena srednja šola, nemadžarski materni jeziki se niso smeli poučevati niti kot šolski predmet. Leta 1891 so bili pomadžarjeni vsi otroški vrtci, leta 1898 pa vsa krajevna imena. Leta 1900 se na ljudskem štetju sploh ni bilo več mogoče opredeliti za Slovence, do tega leta so se Prekmurci lahko opredelili vsaj za Venda.¹¹

10 Pred vzpostavitvijo dualizma so bile vse šole v Prekmurju slovenske, na njih so bili nastavljeni izključno slovenski učitelji in so uporabljali izključno slovenske učbenike. (Jerič 2001, 8)

11 Po pojmovanju Madžarov naj bi bili Vendi potomci nekega davnega

Drugi val madžarizacije Prekmurja je vestno izvajal sombotelski škof Imre Szabó (1869–1881). Predlagal je, naj bo za otroke nemadžarskih staršev pouk le v madžarščini. Leta 1877 je izdal okrožnico in v njej razlagal koristi, ki jih bodo Slovenci, Hrvati in Nemci deležni z znanjem madžarščine. Postopoma je v cerkvene šole sombotelske škofije vpeljal madžarščino kot šolski predmet in spodbujal, da bi bila madžarščina edini učni jezik, tudi pri verouku. Ko je ministrstvo v Budimpešti leta 1879 izdalo odlok o obveznem poučevanju madžarskega jezika na nemadžarskih šolah na Ogrskem, se je škof Szabó pohvalil, da ga odlok ni našel nepripravljenega. V Murski Soboti je bilo z namenom madžarizacije Prekmurja okoli leta 1878 ustanovljeno madžarsko društvo Kazina, ki je izdajalo časopis *Muraszaombat és Vidéke*, (*Murkosoboška pokrajina*) in leta 1893 še pomadžarjevalno društvo Madžarsko izobraževalno društvo Vendske krajine (*Venvidéki Magyar Közművelődési Egyesület*). Ob ustanovitvi je predsednik društva Pongrác Pósfay zapisal: »Ohranitev in krepitev madžarstva v tej pokrajini je naša najvažnejša narodna zadeva.« (2001, 6–7) Med ljudi so zato širili madžarske knjige, ustanavljali madžarska prosvetna društva in pevske zборе. Leta 1904 so začeli celo pošiljati otroke na kolonije v notranjost Madžarske, da bi se naučili madžarščine in navzeli madžarske kulture. Pomadžarjevalno društvo je poskušalo pridobiti katoliške duhovnike ter evangeličanske pridigarje, da bi v cerkvah vpeljali izključno madžarščino. Uspeh so imeli predvsem med evangeličanskimi pridigarji, tako da so madžarizatorji celo sami ugotavljali, da je v soboškem okraju ravno cerkveno in kulturno življenje evangeličanov prvi zastavonoša madžarizacije. (Novak 1976, 10; 181)¹²

ljudstva, ki se je najprej poslovanilo, zdaj pa se bo pomadžarilo. (Fujs 1997, 231)

12 Pomadžarjevalno društvo je na predlog soboškega evangeličanskega pridigarja Štefana Kovača sklenilo: »1. Da naj bo v vsaki slovenski Prek-

Nasprotovanje madžarizaciji slovenskih narodnih buditeljev

Med prekmurskimi katoličani se je kljub oviranju sombotelske škofije razvil močan upor proti madžarizaciji. Leta 1853 so župniki na skrivaj začeli širiti preko Mure pretihotapljene Mohorjeve knjige. Cankovski župnik in pisatelj Jožef Borovnjak in beltinski župnik Marko Žižek sta postala neustrašna zagovornika pravic prekmurskega ljudstva pred državno in škofijsko madžarizacijo. Borovnjak je za potrebe slovenskega katoliškega verouka na novo izdal Küzmičev kratki katekizem v prekmurščini, ki je bil pisan v gajici, in vzdrževal stike z ostalo slovensko inteligenco. (Ude 1976, 86) Leta 1889 se jima je pridružil tišinski župnik in soboški dekan dr. Franc Ivanocy, ki se je zaradi boja proti liberalizmu in ljubezni do domačega ljudstva odpovedal mestu bogoslovnega profesorja v Sombotelu, akademski in cerkveni karieri ter se vrnil v rodno Prekmurje. Okoli sebe je zbral krog narodno zavednih prekmurskih duhovnikov: Jožefa Klekla, Ivana Bašo, Petra Kolarja, dr. Franca Rogača in Jožefa Sakoviča ter še nekaj drugih duhovnikov. (Smej 1972 in 1974)¹³

murski vasi za vse otroke od 2. leta starosti obvezen madžarski vrtec, v katerem naj bodo otroci od jutra do večera, vzgojiteljice pa naj bodo samo zveste Madžarke; 2. Da šolarji med počitnicami ne bodo govorili slovensko se jih naj pošlje na Ogrsko za pastirje; 3. Da mladina ne bo pozabila madžarščine, naj se povsod v Prekmurju ustanovijo madžarske knjižnice; 4. Sestavi se naj komisija, ki bo ocenjevala uspešnost učiteljev pri madžarizaciji in bo najuspešnejše nagrajevala in dosegla njihovo napredovanje. Zaradi te tekme so učitelji poučevanje ostalih šolskih predmetov, razen madžarščine, zapostavljali.« (Jerič 2001, 11; 15) Tudi na temo evangeličanske madžarizacije bo potrebno opraviti temeljito zgodovinsko študijo.

13 Ti so v prekmurščini napisali in vanjo prevedli več knjig in učbenikov, ki pa jih tukaj ne bomo naštevali. Naštel jih je Ivan Škafar v knjigi *Bibliografija prekmurskih tiskov od 1715 do 1919* (1978), obdelal pa Vilko Novak v delu *Izbor prekmurskega slovstva* (1976).

Ivanocyja so madžarizatorji večkrat tožili na škofiji v Sombotelu in pri državnih oblasteh, da širi slovenske knjige, da je veleizdajalec Ogrske, da otroke uči in spoveduje v prekmurščini, da ima v cerkvi slovenske napise, zaradi česar so ga tako cerkvene kot tudi državne oblasti klicale na zagovor. (Zver 1985, 33–35)¹⁴ Kljub temu je leta 1904 Ivanocy s sodelavci v prekmurščini izdal *Najsvetejšega Srca Jezušovoga veliki kalendar* in ga med Prekmurce razprodal v štiri tisoč izvodih. Koledar je nato pod različnimi uredniki izhajal vsako leto vse do leta 1944. (Novak 1985, 64–65)¹⁵

Narodnobuditeljsko delo Jožefa Klekla

Koledarju Srca Jezusovega se je pod uredništvom Jožefa Klekla leta 1904 pridružil mesečnik v *Marijin list*,¹⁶ ki ga je sombotelski škof dovolil pod pogojema, da bo kljub prekmurščini pisan v madžarskem črkopisu in da se bo iz dobička, ki ga bo prinašal, zgradila misijonska hiša, ki bo širila madžarizacijo – do uresničitve slednjega ni nikoli prišlo. Leta 1913 je Klekl *Marijinemu listu* pridružil še tednik *Novine* (Zver

14 Postopanje ogrskih oblasti in sombotelske škofije z Ivanocyjem je predstavljeno v naslednjih delih: *Ivanocyjev simpozij v Rimu* (Novak 1984), *Ivanocyjevi kroniki* (Ivanocy 2007), v magistrskem delu (Smej 1972) in doktorski disertaciji (Smej 1974) Jožefa Smeja ter v disertaciji Petra Štumpfa (2002).

15 Podrobno je težave katoliških duhovnikov z madžarskimi oblastmi in škofijo v Sombotelu orisal Ivan Jerič v knjigi *Zgodovina madžarizacije v Prekmurju* (2001).

16 *Marijin list* je bil med prekmurskimi Slovenci izjemno razširjen. Ob začetku svojega izhajanja leta 1904 je imel enega naročnika na petindvajset katoliških prekmurskih Slovencev, po desetih letih izhajanja (leta 1914) pa že enega na šestnajst katoliških prekmurskih Slovencev. Ob petindvajseti obletnici izhajanja (leta 1929) je dosegel kar enega izmed dvanajstih katoliških prekmurskih Slovencev. (Kozar 1995, 110)

1995, 87–93) in v obeh časopisih opustil madžarski črkopis ter vpeljal gajico. To je bilo sredi največje madžarizacije izredno pogumno dejanje, s katerim je pisavo prekmurskih Slovencev ločil od madžarskega črkopisa in jo priključil ostalim Slovencem, s tem pa znatno omejil madžarizacijo. (Domjan 1990, 7; 12)

Matija Slavič je o Kleklovih časopisih zapisal: »Bivši poslanec Jožef Kelkl st. je s svojim Koledarjem, Marijinim listom in tednikom *Novine* največ storil, da so Prekmurci ohranili zavest, da so smatrali Štajerske Slovence onkraj Mure za svoje rodne brate, da so hoteli ob prevratu državno skupnost z drugimi Slovenci v Jugoslaviji.« (1935, 57–58) Jožef Kelkl je bil v tem obdobju s preprostimi prekmurskimi ljudmi posebej tesno povezan. S svojo uredniško in publicistično dejavnostjo, zglednim duhovniškim življenjem, pobožnostjo, posredovanjem pri oblasteh v korist preprostega ljudstva, nasprotovanjem madžarizaciji, brezplačnim pošiljanjem *Marijinega lista* in *Novin* prekmurskim vojakom na fronte prve svetovne vojne ter svojo avtoriteto, modrostjo in znanjem je postal nesporen duhovni in narodni voditelj Prekmurcev po Ivanocyjevi smrti leta 1913. Okrog sebe je zbral tudi krog poverjenikov svojih časopisov, ki so kot neformalna organizacija pod njegovim vodstvom imeli velik vpliv na Prekmurce. (Domjan 1990, 8; Vugrinec 1995, 99–107; Jerič 2001, 42–43)

Delovanje Jožefa Klekla v Prekmurju leta 1918 in 1919

V začetku januarja 1918 je Jožef Kelkl uredništvo *Novin* predal bratrancu Jožefu Kleklu ml. in s tem med političnim prevratom v letih 1918–1919 stopil v »uradno« ozadje, od koder je bil ves čas pobudnik politično-narodotvornih dogodkov, katerih

rezultat je bila priključitev Prekmurja k Jugoslaviji. Zaradi njegove neprestane konfrontacije z madžarski oblastmi se je ta »umik« kasneje izkazal za odlično potezo. Vrsta pričevanj kaže, da sta se Klekl in njegov krog že januarja 1918 nagibala za priključitev k Jugoslaviji, kar sta kasneje tudi pričakovala od pariške mirovne konference. (Domjan 1995, 170–171)

Septembra 1918 je dr. Matija Slavič kot referent za Prekmurje pri narodnem svetu za Štajersko v Mariboru prepotoval vse današnje Prekmurje in obiskal narodno čuteče duhovnike. Klekl je Slaviča takrat prosil, naj pri narodnem svetu posreduje za priključitev Prekmurja k Jugoslaviji, ter preko njega vzpostavil stik z dr. Antonom Koroščem in ljubljanskim škofom Jegličem. Slavič je bil ves čas prevrata v stiku s Keklom po pošti, ko je bila meja zaprta, pa po kurirjih. (Slavič 1935, 58; Zver 1995, 54; Jerič 2000, 48)

20. oktobra 1918 je madžarizacijsko društvo v Murski Soboti organiziralo zborovanje, na katerem je nameravalo sprejeti resolucijo, v kateri je izrazilo željo, naj Prekmurje ostane v sklopu Ogrske, saj, kakor so mislili, prav zaradi delovanja omenjenega društva v pokrajini ni več Vendov. Na zborovanje je Jožef Klekl poslal skupino domoljubnih Prekmurcev, ki so z vzklikali: »Govorite slovensko, da vas vsi razumemo! Mi nismo Vendi, ampak Slovenci!«; »Nočemo, da bi nam vladali madžarski Židje! Živela Jugoslavija!« In še: »Mi nismo Vendi, imate prav, mi smo Slovenci!« S tem so zborovanje uničili in preprečili podpis resolucije. Klub vsemu so madžarski časopisi poročali, da so se zborovalci jasno izrekli za Madžarsko. (Jerič 2000, 44–47)

Potek shoda so ljudje in *Novine* raznesli po vsem Prekmurju, kar je zelo ugodno vplivalo na ljudsko razpoloženje za

Jugoslavijo. Kleklu je prvi politični manever za priključitev Prekmurja k Jugoslaviji uspel. (Jerič 2000, 44–47; Domjan 1995, 171–173)¹⁷ Takoj zatem je Klekl poskrbel, da se je shoda v počastitev ustanovitve Države SHS, ki je potekal v Ljutomeru 3. novembra 1918, udeležilo štiristo Prekmurcev in da je na shodu Jožef Cigan iz Žižkov z glasnim odobravanjem navzočih prebral Kleklovo izjavo v imenu prekmurskih Slovencev, da se želi Slovenska krajina (Prekmurje) združiti s Slovenci onkraj Mure. Pomembno dejstvo je, da Prekmurci na shod v Ljutomer niso bili povabljeni in da je udeležbo in celo sodelovanje Prekmurcev na njem dosegel Jožef Klekl. (Domjan 1990, 20–21; 1995, 173; Jerič 2000, 47–48) Dan po ljutomerskem shodu je zaradi nakopičenih starih krivic, pomanjkanja življenjskih potrebščin, razočaranja s fronte vrnjenih vojakov in oderuškega postopanja judovskih trgovcev ter ljutomerska shoda v dolnjem Prekmurju nastala anarhija. Ljudstvo je razbilo in izropalo judovske trgovine v Beltincih, Črenšovcih in Veliki Polani.¹⁸ Klekl je bil prisiljen prositi madžarske oblasti, naj vzpostavijo red, saj so ljudje izropali tudi njegovo stanovanje. Madžarske oblasti so bile prepričane, da gre za narodno vstajo, za katero stoji Klekl. Zato so ga 9. novembra aretirali in postavili pred vojaško sodišče v Lendavi. Obtožili so ga, da je ljudstvo nahujskal k ropanju, da sovraži Madžare, da je začel z jugoslovanskim gibanjem v Prekmurju in da ga z *Novinami* razširja. Naslednji dan je bil Klekl zaslišan in oproščen z besedami: »Madžarski narod bi bil srečen, če bi imel takšne voditelje, kakor ga ima

17 Natančneje sta potek shoda predstavila Bojan Domjan (1990, 17) ter Ivan Jerič v svojih spominih (2000, 44–47) in knjigi *Zgodovina madžarizacije v Prekmurju* (2001, 56–59).

18 To nikakor ni bila revolucija v boljševističnem smislu, kakor je kasneje poskušal dokazati Miško Kranjec, temveč zgolj anarhija. (Domjan 1990, 20–21; Jerič 2001, 66)

vendsko ljudstvo v vaši osebi.« *Novine* po Kleklovi aretaciji do 1. decembra niso več načenjale narodnih vprašanj, Klekl pa se je bal za lastno življenje. Zato se je 11. novembra umaknil na zdravljenje v radgonsko bolnico, kjer je ostal skoraj do božiča. (Domjan 1990, 22; 1995, 174–175; Jerič 2000, 42–44) Klekla je še novembra v bolnici obiskal dijak, kasneje duhovnik, Ivan Jerič, ki pričuje, da je bil takrat Klekl navdušen nad Državo SHS in ga je spodbujal, naj z mladimi dela za priključitev k njej. (Domjan 1990, 24; 1995, 174)

Po 10. novembru so Madžari v Prekmurju poostrili nadzor, zato so morali prekmurški voditelji, posebej Klekl, delovati še bolj previdno. Jerič je kasneje v pismu generalu Maistru zapisal, da je takrat pri delu za rešitev Prekmurja le izvrševal navodila, ki mu jih je dajal Klekl. Tako je Klekl ostal dokaj neopažen, ko je Jerič v tem času s svojo skupino po Kleklovem navodilu in v sodelovanju z ljutomerskim narodnim svetom po prekmurskih vaseh agitiral za Državo SHS. (Slavič 1935, 59; 73; Domjan 1995, 175; Jerič 2000, 50–53). V skupini okrog Jeriča se je verjetno že v tem času začela prebujati misel, da bodo v primeru neuspešnosti miroljubnih sredstev priključitev Prekmurja k Jugoslaviji dosegli z vojaškim posegom. Klekl pa je zaupal v nenasilne metode in predvsem v bližajočo se mirovno konferenco v Parizu. Ko sta se 1. decembra 1918 Država SHS in Kraljevina Srbija združili v Kraljevino SHS, je razvoj dogodkov za Klekla začel potekati neugodno. (Domjan 1995, 75) Ko je Jerič po združitvi obiskal Klekla v radgonski bolnici, je bil ta zaskrbljen in molčeč. Tožil je, da so se Slovenci in Hrvati s Srbi združili v eno državo, v kateri bo pravoslavje imelo premoč, saj bo to postalo državna vera, katoličani pa da bodo zapostavljeni, če že ne kar preganjani. Jugoslavijo si je namreč predstavljal kot katoliško državo Slovencev in Hrvatov. (Domjan 1990, 23–24; 1995, 175–176)

8. decembra 1918 je Klekl v *Novinah* objavil članek z naslovom »Samoodločba, o štirinajstih Wilsonovih točkah in samoodločbi narodov«. V njem piše, da bodo na mirovni konferenci drugi odločali o usodi Prekmurja in poziva ljudi, naj zaupajo v Boga, ki že tisoč let brani preganjano slovenščino na Ogrskem. Potem Klekl podaja zahteve, da se Prekmurci v cerkvenem življenju ne bodo odrekli slovenskim pesmim in molitvam, četudi nekateri učitelji in organisti samovoljno uvajajo madžarske pesmi. Omenja tudi, da Prekmurci zahtevajo šolstvo, celotno upravo in javne napise v slovenščini, zahtevajo, naj vsem vrnejo imena, ki so jih imela pred madžarizacijo, naj se za Slovence več ne uporabljajo izrazi, kot denimo »Vindiš«, »Tót« in »Vend«, ter naj imajo Slovenci toliko pravic, kakor vsak drug narod. Ta članek ima v primerjavi s prejšnjimi izjemno pogumno vsebino, Klekl v njem nastopa veliko bolj radikalno kot ostala prekmurska duhovščina. (Domjan 1990, 24)

28. decembra 1918 je jugoslovanska vojska pod poveljstvom kapetana Jurišiča zasedla dolnje Prekmurje vključno z Mursko Soboto. 3. januarja 1919 je madžarska vojska ponovno zasedla Prekmurje, saj je bil Jurišičev odpor prešibek. Madžarska oblast je takoj začela zapirati posameznike, ki so se med neuspehim prevratom postavili na jugoslovansko stran. Madžarska je med drugim trdila, da so Prekmurci sami organizirali odpor proti jugoslovanski vojski in popolnoma zaprla mejo z Jugoslavijo. Slavič je zapisal, da mu je neuspela zasedba Prekmurja zelo otežila delo na mirovni konferenci. (Slavič 1935, 70; Domjan 1995, 178) Jurišičeva neuspela zasedba je zelo pobila moralo pri prekmurskih voditeljih. Strahu pred zedinjenjem s pravoslavno Srbijo in ignoriranjem s strani osrednje slovenske javnosti, ki je za slovensko takrat štela le ozemlje do Mure z izjemo Radgone, se je zdaj

pridružil še neuspešen preboj demarkacijske črte in poraz jugoslovanske vojske v Prekmurju. Jasno jim je bilo, da bo preboj demarkacijske črte Madžarska v diplomatskih pogajanjih uporabila v svojo korist. Edino upanje, ki je preostalo, je bila mirovna konferenca v Parizu, doma pa čim manj nasilen odpor proti madžarski oblasti, pospremljen z duhovno stanovitnostjo oz. molitvijo. Na podlagi tega postane jasno, zakaj so prekmurski voditelji s Kleklom na čelu na začetku leta 1919 v odnosu do madžarskih oblasti nastopali vse bolj dvoumno. (Domjan 1990, 24)

Dr. Béla Obal, madžarski vladni komisar za vendsko krajino, je po svojem imenovanju decembra 1918 hitro ugotovil, da se je v ljudeh že prebudila slovenska narodna zavest pod vplivom katoliških duhovnikov; nič več ni bilo samoumevno, da bo Prekmurje ostalo v sklopu Madžarske. Zaradi tega je januarja 1919 povabil župnike z dolnjega Prekmurja in Jožefa Klekla, da bi z njimi govoril o vladnem predlogu narodne avtonomije za Slovence. Klekla je Obal v imenu vlade prosil, naj več ne piše proti madžarski edinosti in mu v zameno obljubil petsto tisoč kron, kar je Klekl zavrnil. (Zver 1995, 57) Ker niso dosegli odgovora, je Obal predlagal, naj duhovniki sami pripravijo predlog avtonomije, kar je kasneje storil Klekl. Težko je predpostaviti, da si je Klekl glede na svoje doslejšnje nasprotovanje Madžarski in izkušnje z njo po sestanku z Obalom resnično želel, da bi Prekmurje ostalo na Ogrskem. (Domjan 1990, 26; 1995, 178; Jerič 2000, 59)

Prekmurski voditelji so se zaradi vladne ponudbe znašli v zadregi. Ivan Jerič je o tem zapisal: »Kakor smo se mladi zavedali zgodovinske priložnosti za pripojitev k Jugoslaviji, so se duhovniki zavedali zgodovinske priložnosti zagotoviti Prekmurju narodne pravice.« (Domjan 1990, 25) Ne obstaja

pa noben dokaz, da bi Klekl v času pripravljanja spomenice za avtonomijo prenehal delati za priključitev k Jugoslaviji, prej nasprotno, saj je že v začetku februarja izjavil, da je avtonomija le krinka in zavlačevanje. (Jerič 2000, 66) Že 5. januarja pa so *Novine* zapisale: »Vü združeni vseh Slovencev rešenje vsega naroda.« Iz tega je razvidno, da Klekl jugoslovanske ideje ni zavrgel. V ognju je zdaj imel dve železi oz. je z enim ščitil kovanje drugega. (Domjan 1990, 25) 14. januarja so pri Kleklu v Črenšovcih dolnjeprekmuški župniki podpisali načrt za avtonomijo Prekmurja znotraj Madžarske, ki ga je sestavil Klekl in so ga ti nekoliko popravili. Beltinski župnik Kuhar je denimo želel, naj se doda, da se avtonomija od Madžarske zahteva samo v primeru, če Prekmurje ne pride k Jugoslaviji, kar so tudi vnesli v besedilo. Na ta člen madžarska vlada nikakor ni želela pristati. Iz tega je jasno razvidno, da misli na priključitev k Jugoslaviji niso opustili. Očitno je bilo, da je dokument sestavljen tako, da zagotovi prekmurskim narodnim voditeljem, predvsem Kleklu, manevrski prostor in čas za konkretnejšo odločitev, ki bo usklajena z mednarodnim položajem v Parizu. (Domjan 1990, 26; 1995, 178–179; Cigut 2017, 37)

17. januarja 1919 je dr. Bela Obal v Beltincih organiziral velik shod, zbralo se je okoli deset tisoč Prekmurcev, na katerem jim je ponujal lastno okrajno glavarstvo, železnico in normalno preskrbo, če ostanejo v sklopu Madžarske. Za govornike je povabil tudi Klekla in beltinskega župnika Štefana Kuharja, ki pa sta ponudbo zavrnila. Klekl torej ni želel ljudem predstaviti predloga avtonomije in uresničiti resolucije. Beltinski župnik je poskrbel, da so ljudje med Obalovim govorom začeli vzklikati: »Ni nam treba vašega cukra in petroleja! Hočemo pravico! Živela Jugoslavija!« Shod se je postopoma spremenil v manifestacijo za Jugoslavijo. Obal je za neuspeh

shoda obdolžil Klekla. Niti Obal Kleklovega predloga avtonomije ni jemal resno. V avtonomiji so madžarski politiki in časnikarji videli tempirano bombo, ki bo Prekmurje sčasoma odtrgala Madžarski. Beltinski župnik je dijake po shodu opozoril, naj se potuhnejo pred madžarskimi represalijami. Kasneje so Madžari zaradi shoda poskušali likvidirati Ivana Jeriča, ki je zaradi tega konec februarja 1919 pobegnil na Štajersko. Jerič v svojih spominih domneva, da je Klekl poskrbel, da se je beltinski shod spremenil v manifestacijo za Jugoslavijo. (Domjan 1990, 27; 53; 1995, 179; Jerič 2001, 88–90) Ko je ob svojem obisku v Prekmurju od 2. do 4. februarja 1919 sombotelski škof Janos Mikes poskušal med ljudmi agitirati za Madžarsko, se je srečal tudi s Kleklom in ga prosil, naj vpliva na ljudstvo, da se ne bo ločilo od Madžarske. Klekl mu je odgovoril: »Nej mi je mogoče.« (Domjan 1995, 180; Jerič 2000, 76–77; Kokolj 1981, 100–103)¹⁹

Februarja je madžarska vlada povabila v Budimpešto na pogajanja o slovenski avtonomiji Jožefa Klekla, bogojanskega župnika Ivana Bašo in kanonika v Sombotelu dr. Franca Rogača. Nihče od povabljenih ni želel na pogajanja, zato je Klekl sestavil drugo delegacijo in ji pred odhodom v Budimpešto naročil, naj ne odstopijo od nobene zahteve, saj je avtonomija le krinka in zavlačevanje. Madžari na avtonomijo ne bodo pristali, Prekmurci pa bodo pod krinko delali za Jugoslavijo. Ko po desetih dneh pogajanj v Budimpešti nobena stran ni popustila, so s pogajanjem prenehali. (Domjan 1990, 28–29; 1995, 180; Jerič 2000, 66–67) V začetku februarja je bil v *Novinah* in glasilu madžarizacijskega društva objavljen načrt avtonomije. Klekl je besedilo, ki so ga 14. januarja

19 Miško Kranjec je v romanu *Rdeči gardist* zapisal, da je Klekl škofu odgovoril: »To rad storim.« (1967, 454)

podpisali župniki, še radikaliziral,²⁰ zaradi česar so župniki drug za drugim javno preklicali podpise, češ da Klekl ni objavil tistega, ker so v resnici podpisali. Med Madžari in madžarizatorji pa je bilo takrat splošno mnenje, da Slovenci želijo avtonomijo samo zato, da bi lažje pripadli Jugoslaviji. Tako je že pred pogajanjem v Budimpešti nastalo brezizhodno stanje, ko nihče ni verjel v možnost avtonomije. (Domjan 1995, 180; Jerič 2000, 64–66) Politična situacija v Prekmurju je tako postajala vse bolj napeta, kar so stopnjevale tudi *Novine* s svojim dvoumnim poročanjem, v kolikor so izhajale do 23. marca. Glavni politični dogodki za priključitev k Jugoslaviji so se v Prekmurju zgodili do začetka marca. V tem obdobju je bil glavni Kleklov dosežek, da z madžarsko vlado ni prišlo do sporazuma o prekmurski avtonomiji.

21. marca 1919 je bila v Budimpešti razglašena boljševistična republika, katere politični komisar v Murski Soboti je istega dne postal Vilmoš Tkalec. Nova sovjetska oblast je menila, da se v duhu internacionalizma in povezovanja narodov ni več treba ukvarjati s samoodločbo narodov. (Fujs 1997, 235; Jerič 2000, 81) Tkalec je Kleklu takoj zaplenil *Novine* in jih spremenil v komunistično glasilo. Klekl je s svojo avtoriteto pri ljudstvu dosegel, da novih *Novin* ni bralo. Zaradi tega je imel nenehne probleme z oblastjo. (Kokolj 1981, 131–134) Nazadnje ga je Tkalec želel poslati na sodišče v Budimpešto, kar pa mu ni uspelo. Klekl je ostal povezan z jugoslovanskim gibanjem v Ljutomeru in s Slavičem po kurirjih, z madžarski-

20 Tudi kraji, kjer so bili Slovenci v manjšini in Madžari v večini, morajo pripasti avtonomiji; v avtonomiji bo ukinjena civilna poroka; meja s Štajersko bo prosta carine; prekmurska veleposestva se razdelijo le med Prekmurce; madžarska vlada bo zgradila vso potrebno infrastrukturo za nove slovenske šolske okoliše in župnije ter dva nova mosta čez Muro za lažjo povezavo z Jugoslavijo itd.

mi komunisti pa se ni želel pogajati. (Domjan 1990, 31; 1995, 181) 29. maja 1919 je Vilmoš Tkalec v Murski Soboti s podporo madžarskih oficirjev in vojske, s podporo nekaterih večjih kmetov in madžarizatorjev, ki so nasprotovali boljševizmu, ter s pomočjo pobeglih veleposestnikov, grofov Lászla Szapáryja in Zsigmonda Batthyányja, ki sta jamčila celo za mednarodno priznanje, ustanovil Mursko Republiko in se oklical za njenega voditelja. (Kokolj 1981, 138–141; Fujs 1997, 235)²¹ Tkalec je bil med drugim v to dejanje prisiljen, saj se je zapletel v tihotapski škandal s pobeglimi veleposestniki in se je bal sankcij iz Budimpešte. Njegov načrt je bil priti na oblast na Madžarskem, tako da bi najprej zavzeli del Podonavja in nato s pomočjo antante celotno Madžarsko,²² pred slovenskimi sodelavci pa je skrival, da se zavzema za »osvobojeno Madžarsko do Maribora«. (Kokolj 1981, 149–153) Tkalec je svoj načrt predstavil tudi Kleklu, verjetno zaradi njegovih zvez z Jugoslovani, in ga prosil za sodelovanje, česar pa Klekl ni sprejel. (Domjan 1995, 181) Tkalec se s svojo republiko ni vzemal za slovenstvo, saj ni imel slovenske narodne zavesti. Bil je tako zagrizen pomadžarjeni Slovenec, da niti s svojo materjo ni govoril slovensko. (Kokolj 1981, 164)

4. junija 1919 je Mursko republiko zasedla madžarska rdeča armada, protirevolucionarji na čelu s Tkalcem pa so pobegnili v Avstrijo. (159) Po padcu Murske republike je bila madžarska oblast zelo sovražna do katoliških duhovnikov in

21 Kokol navaja, da naj bi se tudi načrt reakcionarnih krogov, ki so Tkalca pritegnili v svoj načrt, razlikoval od Tkalčevega. Ti naj bi si prizadevali za ustanovitev republike v osrednjem Podonavju, ki bi bila izhodišče za konfederalno državo na ozemlju nekdanje Avstro-Ogrske. (1981, 162–164)

22 Drzen načrt glede na to, da je imel na razpolago samo 1194 vojakov in 34 oficirjev. (Kokolj 1981, 156)

seveda še naprej nasprotna slovenski samoodločbi. Slovensko vprašanje so zanikali in ga označevali za jugoslovansko nevarnost. Jožefu Kleklu so želeli soditi zaradi veleizdaje, ker da je sodeloval s Tkalcem v protirevoluciji. Klekl se je bil zaradi tega prisiljen skrivati, dokler ni sredi julija, preoblečen v poljskega delavca, pobegnil preko Mure v Veržej. V tistem času je zaradi preganjanja čez Muro pobegnilo še več drugih duhovnikov. Ko je oblast ugotovila, da Prekmurce pobegi duhovnikov zelo vznemirjajo, je duhovnikom pisno zajamčila, da se jim ne bo nič zgodilo, če se vrnejo, Klekl tega zagotovila ni dobil. Ker so v Veržej v civilu prihajale madžarske obmejne straže, se je Klekl umaknil v Celje k lazaristom, pozneje pa v Ljubljano, od koder je po kurirjih vzdrževal stik s Prekmurjem. (Domjan 1990, 32; Zver 1995, 58; Cigut 2017, 77–78) 12. avgusta 1919 so jugoslovanska vojska in prostovoljci nekdanje prekmurske legije prečkali Muro in mirno, brez prelivanja krvi, zasedli Prekmurje pod poveljstvom jugoslovanskega generala Krste Smiljanica. V Prekmurju so povsod pripravljali slovesne sprejeme za osvobodilno vojsko in narodne voditelje. Posebej slovesen sprejem je bil v Beltincih prirejen za Jožefa Klekla. (Slavič 1935, 76–77)

17. avgusta 1919, na prvo nedeljo po osvoboditvi, je bila v Beltincih slovesna proslava ob razglasitvi osvoboditve Prekmurja in nastopu civilne oblasti. Veselje nad priključitvijo Prekmurja k Jugoslaviji je gotovo najlepše izrazil Jožef Klekl z zapisom v *Novinah*, ki jih je po zaplembi ta dan prvič ponovno izdal. V dolgem uvodniku se med drugim zahvaljuje Vnebovzeti Devici Mariji, da je v tem poletju Prekmurje rešila ateističnega boljševizma in Prekmurcem izprosila pri Bogu narodno prostost. Poln vznesenosti je Kleklov poziv, naj vsi Prekmurci po koncu vojne krivice odpustijo, saj edino odpuščanje vodi v lepšo prihodnost; tiste pa, ki še vedno

želijo delati nemire, poziva, naj odidejo drugam. Ganljive so Kleklove besede, s kateri naznanja združitev Slovencev: »Dobro ljudstvo, zdaj je prišlo plačilo zate. Bog ki te je kot Slovenca ustvaril, ki te bo nekoč kot Slovenca sodil /... /, ta Bog je uslišal tvoje goreče iz krvavečega srca prihajajoče prošnje. /... / To veselo vést, preradostno sporočilo tvojega odrešenja ti naznanja tvoja slovenska mati, mati Slovenija. Več kot tisočletnega suženjstva je konec. Pariška mirovna konferenca ni spregledala tvojega suženjstva, združila je tvojo slovensko Krajino s slovensko deželo s Slovenijo v Jugoslaviji. Veseli se dobro slovensko ljudstvo, ura tvoje svobode je odbila, tvoja zvestoba je plačilo dobila. Zavriskaj Prekmurec. Radostno prepevaj in hvali Boga, ki ti z rešitvijo neizmerno veliko dobrega da!«

Zaključek

Prekmurje je pred in med prvo svetovno vojno metaforično in dejansko ostalo Slovenska krajina predvsem zaradi duhovniškega in narodnobuditeljskega poslanstva Jožefa Klekla ter drugih katoliških duhovnikov, ki so se zbirali ob njem, kar je priznal tudi Matija Slavič. »Bivši poslanec Jožef Kelkl st. je s svojim Koledarjem, Marijinim listom in tednikom Novine največ storil, da so Prekmurci ohranili zavest, da so smatrali Štajerske Slovence onkraj Mure za svoje rodne brate, da so hoteli ob prevratu državno skupnost z drugimi Slovenci v Jugoslaviji.« (1935, 57–58) Zaradi modrih narodnostnih in političnih potez Jožefa Klekla v odločilnem obdobju (1918–1919) po prvi svetovni vojni je Prekmurje prenehalo biti madžarska provinca. Klekl je namreč s svojim premišljenim nastopanjem večkrat preprečil sprejetje madžarskih resolucij, s katerimi so Madžari in njihovi podporniki v Prekmurju želeli

dokazati, da se Prekmurci na podlagi samoodločbe narodov odločajo za življenje v madžarski državi. Klekl je poskrbel tudi, da ni prišlo do uresničitve narodne avtonomije, ki jo je madžarska vlada ponudila Prekmurcem. S tem je Madžarski odvzel glavni argument, ki bi ga lahko predložila na mirovni konferenci v Parizu, da so se Prekmurci sami odločili za Madžarsko in so Madžari zanje kot za manjšino poskrbeli. Na Kleklovo delo za ohranitev slovenstva v Prekmurju sta se na pariški mirovni konferenci oprla tudi dr. Fran Kovačič in dr. Matija Slavič ter antantne velesile prepričala, da je Prekmurje slovenska pokrajina.

Tako je vsako razpravljanje o pariški mirovni konferenci in njenem diplomatskem vrtincu v smislu priključitve Prekmurja h Kraljevini SHS brez obravnave v pričujočem pregledu predstavljenih dogodkov neresno in neskladno z resnico oz. nezgodovinsko. Enako velja tudi za podtikanja, da je Klekl z avtonomijo Slovenske krajine poskušal ohraniti Prekmurje znotraj madžarske države. Tega ni mogel zanikati niti Miroslav Kokol, ko je Kleklu poskušal očitati, da se je zavzemal za klerikalno oz. konfesionalno enovito državo: »Takšen je bil slog Kleklovega političnega delovanja, a glavnega cilja svoje politike ni mogel prikriti in ta je bil: avtonomna slovenska krajina pod vodstvom duhovščine, ki jo je skušal najprej uresničiti na Ogrskem, pozneje pa v Jugoslaviji.« (1981, 103)

Celo madžarski avtor Kövágó Laszlo Kleklu priznava, da se je vselej trudil za pravice svojega prekmurskega ljudstva in se ideji, da se Prekmurje združi z Jugoslavijo, ni nikoli odrekel: »Po našem mnenju je Kleklovo gibanje v resnici bilo avtonomno gibanje, čeprav je tudi računalo s tem, da bo pokrajina priključena k Jugoslaviji.« Nato pa Kövágó sam sebi nasprotuje, ko skuša manjšati Kleklovo vlogo: »Toda tudi takrat [po

beltinskem shodu 19. januarja 1919] se niso [krog, zbran okoli Klekla] postavili na čelo odcepitvenega gibanja, rajši so ga zavirali.« (Jerič 2001, 89) Zanimivo je torej, da še nobenemu zgodovinarju doslej, naj se je še tako potrudil, ni uspelo izničiti vloge Jožefa Klekla pri priključitvi Prekmurja k Jugoslaviji. Naj sklenemo z ugotovitvijo Klekla samega: »General Maister je rešil Maribor za Jugoslavijo /... /, naše Novine pa so rešile Jugoslaviji dva okraja in okrog stotisoč duš doma in v tujini. Brez generala Maistra najbrž ne bi imeli Maribora, brez Novin pa bi gotovo zijala na slovenskem narodnem telesu pri Muri velika krvaveča rana.« (1990, 33)

Reference

Bogle, James; Bogle, Joanna. 2018. Srce za Evropo – Karel in Cita, vladarja in svetnika za današnji čas. Prev. Irena Modričan. Ljubljana: Družina.

Cigut, Natalija. 2017. Ustanovitev Murske republike v luči sočasnega časopisja. Magistrsko delo. Maribor: Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta.

Domjan, Bojan. 1990. Jožef Klekl st. in Ivan Jerič ob prevratu 1918/19. Diplomsko delo. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta.

Domjan, Bojan. 1995. Klekl v prevratni dobi 1918–1919. V: Kleklov simpozij v Rimu, 169–184. Ur. Edo Škulj. Celje: Mohorjeva družba.

Fujs, Metka. 1997. Kako so Prekmurci v desetih mesecih preživelih devet zamenjav oblasti, pa vendar zaupali politiki.

V: Katalog stalne razstave, 231–238. Ur. Janez Balažič, Branko Kerman. Murska Sobota: Pokrajinski muzej Murska Sobota.

Ivanocy, Franc. 2007. Podatki k zgodovini tišinske župnije. Tišina: Župnijski urad.

Jerič, Ivan. 2000. Moji spomini. Murska Sobota: Zavod sv. Miklavža.

Jerič, Ivan. 2001. Zgodovina madžarizacije v Prekmurju. Murska Sobota: Založba Stopinje.

Klekl, Jožef. 1934. Novine (Dolnja Lendava), 26. 8.

Kokolj, Miroslav. 1981. Pomurje v prevratnih letih 1918–1919. V: Revolucionarno vrenje v pomurju v letih 1918–1920, 53–205. Ur. Janko Liška. Murska Sobota: Pomurska založba.

Kozar, Alojzij. 1995. Vpliv Marijinega lista na prekmurskega človeka. V: Kleklov simpozij v Rimu, 115–128. Ur. Edo Škulj. Celje: Mohorjeva družba.

Kranjec, Miško. 1965. Rdeči gardist, 2. del. Murska Sobota: Pomurska založba.

Lipušček, Uroš. 2019. Prekmurje v vrtincu pariške mirovne konference 1919: vloga ZDA in kartografa Douglasa W. Johnsona pri določanju slovenskih (prekmurskih) mej. Petanjci: Ustanova dr. Šiftarjeva fundacija.

Novak, Vilko. 1976. Izbor prekmurskega slovstva. Ljubljana: Zadruga katoliških duhovnikov.

Novak, Vilko. 1985. Ivanocyjevo slovstveno delovanje in njegov pomen za prekmurske Slovence. V: Ivanocyjev simpozij v Rimu, 51–66. Ur. Vilko Novak. Ljubljana: Slovenska bogoslovna akademija v Rimu.

Slavič, Matija. 1935a. Narodnost in osvoboditev Prekmurcev. V: Slovenska krajina, 46–82. Ur. Vilko Novak. Beltinci: Konzorcij.

Slavič, Matija. 1935b. Prekmurske meje v diplomaciji. V: Slovenska krajina, 83–107. Ur. Vilko Novak. Beltinci: Konzorcij.

Smej, Jožef. 1972. Dimenzije oznanjevanja Ivanocyjevega kroga. Magistrsko delo. Maribor: Teološka fakulteta.

Smej, Jožef. 1974. Pastoralna dejavnost Ivanocyjevega kroga. Doktorska disertacija. Maribor. Teološka fakulteta.

Smej, Jožef. 1993. Introitus za Kleklove dni. V: Stopinje 1993, 139–142. Ur. Lojze Kozar. Murska Sobota: Pomursko pastoralno področje.

Škafar, Ivan. 1978. Bibliografija prekmurskih tiskov od 1715 do 1919. Ljubljana: SAZU.

Štumpf, Peter. 2002. Jožef Klekl st. (1874–1948) kot publicist v prizadevanju za ohranitev katoliške vere v Slovenski krajini (Prekmurje). Doktorska disertacija. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Teološka fakulteta.

Ude, Lojze. 1976. Boj za severno slovensko mejo 1918/19 v Prekmurju. Kronika – časopis za slovensko krajevno zgodovino 24, št. 2: 84–89.

Vugrinec, Jože. 1995. Kleklovo slovenstvo in voditeljsvo. V: Kleklov simpozij v Rimu, 99–106. Ur. Edo Škulj. Celje: Mohorjeva družba.

Zelko, Ivan. 1967. Narodnost prekmurskih duhovnikov in Miško Kranjec. Nova pot 7–9: 366–374.

Zorn, Tone. 1984. Vprašanje Radgone in njene okolice v letih 1918 do 1920. V: Revolucionarno vrenje v Pomurju v letih 1918–1920, 350–372. Ur. Janko Liška. Murska Sobota: Pomurska založba.

Zver, Stanislav. 1985. Dr. Franc Ivanocy in Mohorjeva družba. V: Ivanocyjev simpozij v Rimu, 31–46. Ur. Vilko Novak. Ljubljana: Slovenska bogoslovna akademija v Rimu.

Zver, Stanislav. 1995. Pomen Jožefa Klekla st. 1874–1948 v obrambi slovenstva med Muro in Rabo. Magistrsko delo. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Teološka fakulteta.

Zver, Stanislav. 2000. Slovenstvo Jožefa Klekla st. 1874–1948 v medvojnih dokumentih 1941–1945 v luči predvojnih dogodkov. Doktorska disertacija. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Teološka fakulteta.

UDK: 94(497.1)"1945/1991":612.821.2

1.01 izvorni znanstveni članek

David Petelin

doktor zgodovinskih znanosti, magister upravnih znanosti,
magistrski študent prava

(Zavod za šport Republike Slovenije Planica,
oddelek Muzej športa) (Ljubljana)

O prevpraševanju izgubljene preteklosti: socialistična Jugoslavija in jugonostalgija

Izvleček: Pregled izvorov nostalgije za socialistično preteklostjo v današnji vzhodni Evropi kaže na potrebo po prispevkih, ki neposredno obravnavajo odnos med sedanjostjo in družbenimi spremembami v (post)socialističnem obdobju. Raznoliki spomini z različnega zornega kota sami po sebi sugerirajo, da je treba prevrednotiti vsesplošne izkušnje družbene preobrazbe, ki jo je usmerjala državna oblast. Osredotočenost na transformacijo nekdanjega vsakdanjega življenja nakazuje nov pogled na nekatere socialne in gospodarske politike v socialističnih režimih, da bi tako lahko preoblikovali naše razumevanje narave socializma. Z izrazi jugonostalgija, titoizem in novo jugoslovanstvo označujemo reminiscence na življenje v socialistični Jugoslaviji, že desetletja pa je vse to predmet številnih akademskih razprav. Pri analizi skupne jugoslovanske preteklosti obstaja poleg objektivnih dejstev tudi simbolno rekonstruirana in idealizirana preteklost. V vseh nekdanjih jugoslovanskih republikah je podoba socialistične Jugoslavije na splošno bolj pozitivna pri običajnih ljudeh, manj pa na uradni državni

ravni. Po propadu socializma se je bistveno spremenil tudi okvir spomina in smisel družbene korektnosti. Spomin na to obdobje ni statičen, ne le zaradi sprememb znotraj kapitalizma, ki vrednoti socializem, temveč tudi zaradi dejstva, da ima vsaka nova generacija nove izkušnje ter zato drugačen pogled na preteklost.

Ključne besede: nostalgija, socializem, Jugoslavija, spomin, zgodovinopisje

Questioning the Lost Past: Socialist Yugoslavia and Yugonostalgia

Abstract: An overview of the sources of nostalgia after the socialist past in today's Eastern Europe points out the need for contributions that directly address the relationship between the present and the social changes in the (post) socialist period. Various memories originating from different perspectives suggest by themselves the necessity to revise the universal experience of social transformation, which was directed by the state power. The focus on the transformation of the former everyday life brings forth a new look at some social and economic policies in the socialist regimes in order to transform our understanding of the nature of socialism. Through the concepts of yugonostalgia, Titoism and new yugoslavdom, we refer to the reminiscences of life in socialist Yugoslavia; all this has already been the subject of numerous academic debates for decades. In the analysis of the common Yugoslav history, there is, in addition to the objective facts, also a symbolically reconstructed and idealized past. In all the former Yugoslav republics, in general, the image of socialist Yugoslavia is more positive for ordinary people than at the official state level. After the collapse of

socialism, the framework of memory and the sense of social correctness also changed significantly. The memory of this period is not static, not only because of changes within capitalism, which reflects socialism, but also because each new generation has new experiences and therefore a different view of the past.

Key words: nostalgia, socialism, Yugoslavia, memory, historiography

Uvod

Vse od padca vzhodnoevropskih socialističnih sistemov so se v zgodovinopisju izjemno razširili primerjalni pristopi, ki se osredotočajo na izkušnje življenja v socializmu. Politične razlike in posledično tudi razlike v ekonomski, socialni in kulturni sferi med Jugoslavijo in evropskimi državami vzhodne bloka so bile do določene mere že predmet raziskav. Razlike na jugoslovanski strani najpogosteje izhajajo iz svojstvenega partizanskega odpora med drugo svetovno vojno, razkola z Informbirojem leta 1948, odpiranja države proti Zahodu, utrjevanju Titovega kulta osebnosti, decentralizacije, uvedbe kardeljanskega samoupravljanja v notranji politiki in gibanja neuvrščenih v zunanji. (Kladnik 2013, 439) Pregled izvorov razširjene nostalgije za socialistično preteklostjo v današnji vzhodni Evropi kaže na potrebo po prispevkih, ki neposredno obravnavajo odnos med sedanostjo in družbenimi spremembami v (post)socialističnem obdobju. Gre predvsem za nadaljevanje kulturnih vrednot, ki so formirale del ozadja vsakdanjega življenja v letih socialistične preobrazbe, in ostanke obdobja socializma iz vsakdanje materialne kulture ter različne plasti zgodovinskega spomina, ki so jih oblikovali in jih še naprej oblikujejo reminiscence na pro-

padle režime. (Pittaway 2003) Ker se je večina socialističnih družbenih in ekonomskih institucij po letu 1990 razgradila, se je pojavil nostalgichen spomin na vzorce socialističnega vsakdanjega življenja. Raznoliki spomini z različnega zornega kota sami po sebi sugerirajo, da je treba prevrednotiti vsesplošne izkušnje družbene preobrazbe, ki jo je usmerjala državna oblast. Osredotočenost na transformacijo nekdanjega vsakdanjega življenja nakazuje nov pogled na nekatere socialne in gospodarske politike v socialističnih režimih, da bi tako preoblikovali naše razumevanje narave socializma. (Gal in Kligman 2000)

Nostalgija na evropskem vzhodu in jugoslovanska »večvrednost«

Zgodovinopisje je pokazalo, da zgodovina vsakdanjega življenja razkriva tako boleče kot tudi svetle plati preteklega življenja. V tem kontekstu prihaja do neke vrste nostalgije, ki je pogost pojav v nekdanjih socialističnih državah. Nostalgije ne smemo povezovati s političnim podpiranjem propadlih režimov, saj gre za spomine na vane modernizacije, socialno varnost, glasbo, televizijske podobe, čustveno zaznamovane produkte, otroštvo ali odraščanje, torej za spomine na dele vsakdanjega življenja, ki so se izgubili v času tranzicije. Prav tako je treba opozoriti na povezavo med zgodovinopisjem in antropologijo oz. sociologijo ter s tem na metodo ustne zgodovine, ki se lahko zaradi spreminjajoče se percepcije posameznika izkaže za zelo občutljivo. Prav dejstvo skoraj pol stoletja trajajočega obdobja socializma je na svoj način oblikovalo spomine povojnih generacij. Na drugi strani pa so družbene spremembe v devetdesetih letih 20. stoletja privedle do postsocialistične nostalgije, ki jo je treba kritično

preučiti z raziskovanjem socialističnega vsakdanjika. Nostalgijo za prejšnjimi oz. socialističnimi časi poznajo države, ki imajo izkušnjo socializma in so se znašle v »grobem« kapitalizmu. Toda nostalgija še ne pomeni tudi dejanske želje po obnovitvi socialističnega sistema. Takšna občutja je treba razumeti kot pravico ljudi, da na tisto obdobje obdržijo svoj lasten spomin, pa tudi spoznanje, da običajni posamezniki niso bili zgolj marionete sistema, kar jim mnogi pripisujejo, temveč so v okviru meja dovoljenega in možnega živeli svoja življenja. (Hann 1993)

Spomine in ustna izročila je treba preveriti s primerjalnimi študijami, ki lahko pokažejo, kje in v čem je bil jugoslovanski vsakdanjik drugačen od tistega v vzhodnem bloku ali na Zahodu. V primerjavi z državami vzhodnega bloka so razlike gotovo opazne, vendar je njihovo dojetje vsaj delno posledica ideologije – jugoslovanski državni aparat je namreč načrtno poustvarjal občutek večvrednosti državljanov Jugoslavije v odnosu do drugih socialističnih držav. Z izrazi jugonostalgija, titoizem in novo jugoslovanstvo označujemo reminiscence na življenje v socialistični Jugoslaviji, že desetletja pa je vse to predmet številnih akademskih razprav. (Kaučič 2010) Podobne raziskovalne usmeritve pogosto vključujejo retrospektivne študije iz vsakdanjega življenja in razvoja popularne kulture ter njihovo sedanjo refleksijo. (Spasić 2012)

Konec druge svetovne vojne je privedel do novega političnega položaja Jugoslavije, ki je iz vojne izšla kot zmagovalka na strani antifašistične koalicije, obenem pa jo je zaznamovala odločna Titova notranjepolitična zmaga. Druga Jugoslavija je imela v času svojega obstoja več imen. Ko oblika oblasti še ni bila opredeljena, je kratek čas do novembra

leta 1945 nosila ime Demokratična federativna Jugoslavija (DFJ), do leta 1963 se je imenovala Federativna ljudska republika Jugoslavija (FLRJ), od leta 1963 dalje pa Socialistična federativna republika Jugoslavija (SFRJ). Čeprav je druga Jugoslavija dejansko pomenila izrazito diskontinuiteto, je uradno nasledila prvo, to je Kraljevino Jugoslavijo. V tem času je kot monopolna sila vladala Komunistična partija Jugoslavije (KPJ), ki je bila zmagovalka v vojni – takoj po njej se je zunanjepolitično in ideološko oprla na Sovjetsko zvezo. Socialistična Jugoslavija je podedovala vse težave stare Jugoslavije. V prvi vrsti so bile tu kulturne in ekonomske razlike, od koder so izhajala narodnostna trenja, ki so jih reševali z ideološko nadstavbo »bratstva in enotnosti«, a ta v praksi ni nikoli zaživela. Družbeno življenje je pestila odsotnost civilne družbe skupaj z režimskimi mediji, ki mnogih tem niso obravnavali. Vseskozi je bila prisotna tudi fizična represija. Posledica vseh omenjenih dejavnikov je bila izredno močna politična emigracija. Druga Jugoslavija je sicer doživela velik gospodarsko-socialni napredek, ki ni bil enakomeren, vendar je bil, kot povsod po svetu, vsesplošen. Položaj delavca je bil ob pogoju zvestobe režimu na zavidljivi ravni. (Čepič 2006, 397) Družbena ureditev Jugoslavije je sledila načelom znanstvenega socializma, vendar v smeri, ki se je razlikovala od drugih socialističnih držav. Edvard Kardelj, teoretik jugoslovanskega socializma, je uveljavil načelo delavskega in družbenega samoupravljanja. Ta oblika je bila drugačna od stalinističnega razumevanja, ki je temeljilo na vsemogočnosti države. (Vodušek Starič 1983) Razloge za drugačen razvoj je treba iskati v samostojni poti Jugoslavije po letu 1948, to je po zavrnitvi resolucije Informacijskega biroja komunističnih partij (Informbiroja oz. Kominforma).

Zaradi informbirojevskega spora Jugoslavija ni postala članica Varšavskega pakta, skozi petdeseta in šestdeseta leta 20. stoletja se je odpirala proti Zahodu, državne meje pa so z mednarodnimi sporazumi postajale vse bolj prepustne. Država se je legitimirala s pridobitvami revolucije. Iz nje izhajajoča razlika z vzhodnoevropskimi državami je bila tudi v vlogi voditelja, saj se je Jugoslavija kot dežela socializma razvijala samostojno in brez Sovjetske zveze. Ravno zaradi tega njen predsednik Josip Broz Tito ni bil več v senci Stalina; nasprotno, gojil je lasten kult osebnosti, opiral se je na vojsko, policijo in mladino. Tito je bil od leta 1937 predsednik partije, po vojni predsednik vlade, od leta 1953 predsednik republike, od leta 1974 pa dosmrtni predsednik republike. Prav tako je bil vrhovni poveljnik vojske, njegova beseda je bila odločilna, prva in zadnja. Komunistična partija Jugoslavije s Titom na čelu je hotela postati »socialistični svetilnik« na Balkanu. (Pirjevec 1995)

Jugoslovanska identiteta z ideologijo bratstva in enotnosti

Jugoslavija je bila večnarodna država, kjer zavest o narodni identiteti pri nekaterih etničnih skupinah ni bila do konca izoblikovana. Po prvi svetovni vojni je jugoslovanska ideja zajela samo vrhnjo plast politikov južnoslovanskega izvora na območju nekdanje Avstro-Ogrske. Jugoslavija kot država ni nastala na temelju skupne jugoslovanske zavesti, temveč kot posledica političnih stremeljenj nekdanje Kraljevine Srbije, avstro-ogrskih južnih Slovanov in delno tudi odločitev zmagovitih zaveznikov v prvi svetovni vojni.

Jugoslavija je tako nastala kot politična tvorba brez zavesti njenih narodov o skupnih interesih, skupni zgodovini in skupni ogroženosti. Po mnenju Franceta Bučarja (2011, 241) je bila nekako država »brez osebne izkaznice«. Razumljivo je, da je bila težava njene istovetnosti njeno trajno in nikoli rešeno breme. Istovetnostni primanjkljaj so morali reševati vsi režimi, ki so v tej državi vladali.

Kraljevina kot prva oblika vladavine je manjkajočo skupno zavest zaman poskušala nadomestiti z unitaristično idejo o skupnem jugoslovanskem narodu treh plemen (Srbov, Hrvatov in Slovencev). Po Bučarju (241) se je to dejstvo najočitnejše pokazalo ob napadu nacistične Nemčije in njenih zaveznic leta 1941, ko ni bilo nikakršne skupne volje ali dejavnosti za obrambo. Njen nadomestek ni bila niti skupna ogroženost. Med osvobodilno vojno je komunistična partija organizirala partizanstvo kot obliko boja proti okupatorju, ki pa ni nastalo kot enotno vsejugoslovansko gibanje, temveč kot odpor proti okupatorju pri posameznih narodih. Partija je ta upor pri posameznih narodih organizacijsko povezala v enotno gibanje, ga vodila in usmerjala kot jugoslovanski odpor in mu postopno zagotovila tudi vsejugoslovanski politični in vojaški značaj.

Nacionalna zavest ni bila sestavina internacionalne zavesti komunistične ideologije. Jugoslovanska partija je bila že pred vojno organizirana kot jugoslovanska izpostava mednarodne komunistične internacionale, ta pa je bila vodena neposredno iz Sovjetske zveze. S tega vidika jugoslovanska partija ni bila utemeljena na narodnostnem načelu, temveč kot organizacijska izpostava Kominterne, ki je sredi druge svetovne vojne za svoj obstoj poiskala zatočišče v domovinski zavesti in s tem potrdila, da je zavest o internacionalni

delavski pripadnosti samo nadomestek, ki v skrajni sili nima nobene praktične vrednosti. Nekaj podobnega so poskušali komunisti ustvariti tudi v Jugoslaviji, pri čemer je takratna jugoslovanska zavest služila le utrjevanju položaja partije, medtem ko so se jugoslovanski narodi borili za svoj obstoj na temelju svoje lastne zavesti in ogroženosti. Zavest o jugoslovanstvu jim ni bila potrebna in je dejansko niti ni bilo. (242)

Partija je potrebovala zavest o skupni povezanosti jugoslovanskih narodov. Ideološko konstruiran naziv »bratstvo in enotnost« je bil potreben tudi zaradi preseganja medvojnih konfliktov. Že ime samo razkriva, da ne gre za zavest o kakem skupnem izvoru ali skupni zgodovini. Razlike niso bile samo v jezikih, temveč tudi v veroizpovedi, kulturi in državnopravni tradiciji. V tej preteklosti so bili jugoslovanski narodi pogosto v sporih, celo vojaških, bodisi neposredno ali kot del imperialnih sil, ki so med seboj tekmovala za obvladovanje prostora, ki so ga naseljevali južnoslovanski narodi. Celotno ime jugoslovanski ni bilo v zgodovini nikoli uporabljeno. Pojem jugoslovanstva se je pojavil pri južnoslovanski inteligenci šele v 19. stoletju v sklopu Avstro-Ogrske, vendar bolj kot romantična ideja brez politične izvedljivosti. V Srbiji pa je bilo jugoslovanstvo celo kot ideja povsem nepoznano. (243)

Enako kot je pojem jugoslovanstva po ustanovitvi Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev prevzel kralj in v njem videl sredstvo za uveljavljanje svoje oblasti, je veljalo tudi za partijo, ki je bratstvo in enotnost izrabila za monopol in legitimnost zastopanja vseh narodov, nad katerimi si je pridobila oblast. Prav ideja o bratstvu in enotnosti, ki ni zahtevala nasilja kot sredstva za trajnost oblasti, naj bi premostila zgodovinske razlike in pomanjkanje skupne zavesti.

Skupne zavesti pa ni mogoče umetno ustvariti, saj zahteva prostovoljnost in spoznanje, do katerega je mogoče priti le v svobodi. Ideja o bratstvu in enotnosti je ob pomankanju svobode in ob nasilnem bratstvu, ki ga ni bilo, medsebojno oddaljenost jugoslovanskih narodov le še krepila, tako da ni mogla izkoristiti in ovrednotiti niti tistih možnosti, ki so vsaj kot možnosti obstajale. (243)

Občutka skupne pripadnosti partija ni mogla razviti, saj pripadnost širši skupnosti ne more temeljiti na prisili. Geslo bratstva in enotnosti ni moglo nadomestiti pomanjkanja dejanskega občutka skupne povezanosti in je bilo samo krinka za partijsko dominacijo. Dokler je bila ta nesporna in ni imela alternative zaradi splošne notranje družbene nerazvitosti, je tudi partijsko obvladovanje odnosov med narodi veljalo kot nesporno. Ko pa je razvoj gospodarstva tudi zaradi delavskega samoupravljanja ustvarjal razlike v položaju posameznih narodov in zato tudi poglobljajal nesoglasja med njimi, se je postavilo vprašanje, po kakšnih načelih urediti odnose med njimi. Razen gesla o bratstvu in enotnosti, ki ni imelo nobene podlage v zavesti narodov, nad katerimi je vladala, partija nikoli ni razvila niti poskusa ustvariti zavesti o skupni pripadnosti, ki bi nadomestila njeno prisilo.

Simbolno ustvarjena in idealizirana preteklost

Pri analizi skupne (tudi paradoksalne) jugoslovanske preteklosti obstaja poleg objektivnih dejstev tudi simbolno ustvarjena in idealizirana preteklost, ki je v publicistiki velikokrat označena kot »sedma republika«. Glede na vlogo Tita, partije oz. zveze komunistov in tolmačenja narave socialistične Jugoslavije ter družbeno-ekonomskega razvoja

njenih posameznih republik obstajajo po Kuljiću (2011, 2) v humanistiki in publicistiki tri idejnopolitične in spoznavno-teoretične perspektive.¹ Danes tudi v zgodovinopisju prevladuje nacionalna ali državnocentralistična perspektiva, precej v ozadju je jugoslovska ali socialnozgodovinska, najmanj pa so prisotni filozofsko-zgodovinski pogledi z zornega kota dolgih procesov (fr. *longue durée*).

Na podlagi omenjenega lahko metaforično govorimo o treh perspektivah: 1. žabji perspektivi, to je zornem kotu z vidika interesov lastnega naroda, državne suverenosti in epohalne nacionalne zavesti; 2. ptičji perspektivi, kjer je osrednji interes družba in ne država, socialna mobilnost in njena struktura z mehanizmi, ki so med letoma 1945 in 1991 zagotavljali mir na Balkanu; ter 3. panoramski perspektivi, ki je časovno najdaljša in osmišlja Jugoslavijo² skozi celotno obdobje 19. in 20. stoletja ter ga hkrati primerja s prejšnjimi in kasnejšimi obdobji. Gre za

- 1 Perspektive se razlikujejo v pogledu na legitimnost in zakonitost, ki zahtevajo različne strukture zavesti o preteklosti. Prvi vidik zajema deviacije nacionalnega samouresničevanja in omejevanja nacionalne suverenosti ter političnega pluralizma, druga perspektiva zaobjema obseg modernizacije družbe in spremembe v družbeni strukturi, tretja pa z nekako nadzgodovinskega vidika ocenjuje vladarje bodisi kot spodbujevalce razvoja ali kot konservativne varuhe tradicije. Iz prve perspektive se napajajo dejanja narodnoobrambnega ali osvobodilnega značaja. Šele ob upoštevanju drugega in tretjega vidika lahko razberemo, da je lahko tudi narod napadalen in da partijski moznem sam po sebi še ni bil ovira za modernizacijo. Na določen način se prvi pogled od drugega razlikuje v tem, da klasični dogodkovni državnocentrični pristop različno analizira spremembe v družbeni strukturi.
- 2 Tu je glavno vprašanje, ali je bil Tito zadnji balkanski »Habsburžan«, torej zadnji vladar različnih etnij znotraj večnacionalne balkanske države. (Kuljić 2007)

različne dimenzije kulturnega spomina, ki predstavljajo neločljivo celoto znanstvenega in političnega soočenja s preteklostjo.³ Ko razmišljamo o splošnem metodičnem pristopu, lahko ugotovimo, da pri prvi perspektivi prevladuje dogodkovno pripovedovanje, pri drugi je v središču sociološko–zgodovinska analiza razvoja družbe, pri tretji pa filozofsko–zgodovinski pogled, ki obdobje titoizma ocenjuje v luči dvestoletnega dogajanja na Balkanu. (3)

Sodobno nacionalno zgodovinopisje, to je prva perspektiva, opredeljuje pomen Jugoslavije kot čas nacionalne in ideološke podrejenosti (Hrvaška), ideološkega zaslužnjevanja in etnične fragmentacije (Srbija) ali kot zgodbo o zgrešenosti in začasnosti (Slovenija). V središču tovrstnega kulturnega spomina je čustvena napetost med jugoslovansko in nacionalno državo. Teza o komunizmu kot vsiljenemu ekonomsko-političnemu sistemu je enako prisotna v srbskem, hrvaškem in slovenskem revizionizmu. (4) Prva perspektiva ponuja politično korektno zgodovino, ki jo potrebuje sedanost. Druga perspektiva z več občutka za historičnost razlaga odnos med današnjo sliko preteklosti in socialistično podobo prihodnosti, tretja perspektiva pa poskuša prikazati sliko titoizma v prihodnosti. S teleološkega vidika, ki kapitalizem in evropske ideje povezovanja razume kot končni cilj zgodovine, je titoizmu pripisana totalitarna narava, obenem pa se kaže kot *tabula rasa*, polje novih interpretacij. (13)

S sociološke perspektive se obdobje socialistične Jugoslavije zdi povsem drugačno. Mnogi procesi se celoviteje razberejo

3 Te perspektive se ne razlikujejo samo z vidika izbranih tem oz. predmeta raziskovanja, temveč tudi glede na raziskovalno obzorje, postavljanje raziskovalnih prioritet in pojme, ki jih raziskovalci uporabljajo.

šele z vidika globljih in manj bleščečih družbenih sprememb, ki so na videz manj opazne od kratkih in burnih političnih dogodkov (fr. *histoire événementielle*). V tem primeru je pogled usmerjen v družbo in vsakdanje življenje. Sociološka perspektiva presega za mnoge etnocentrične teorije značilen statični pristop, ki v družbenem in ekonomskem razvoju v celoti prepoznava vsemogočno roko Centralnega komiteja in Tita prikazuje kot gonilo zgodovine. Šele takrat, ko se pogled od države preusmeri k družbi, postane perspektiva preteklosti drugačna. (7)⁴ Tako v ospredje jasno pridejo dejavniki, kot denimo pravica do dela, socialna in eksistencialna varnost, učinkovito preprečevanje kriminala, brezplačno izobraževanje, zdravstveno varstvo, emancipacija žensk ipd. Simbol tega prehoda ni zgolj formalna pravica žensk do glasovanja, temveč tudi možnost brezplačnega izobraževanja in vertikalna mobilnost. Šele v socializmu je ženska postala pravno enaka moškemu tako v zakonu kot tudi v drugih oblikah družbenega življenja. Socializem je na tak način oslabil patriarhalno podrejenost žensk, zmanjšal

- 4 S panoramske perspektive se jasneje razbira prežemanje kultur, menjavanje mirnodobnih in vojnih stanj ter narodnostno mešanje na območju zahodnega Balkana, medtem ko etnocentrična oz. nacionalistična retorika ne pride do tolikšnega izraza. Pri iskanju kronološke točnosti je podoba Jugoslavije odvisna od uokvirjanja temeljne zgodovinske celote. Z drugimi besedami, jugoslovanska izkušnja v kontekstu *longue durée* ni toliko diametralno nasprotna, kolikor je drugače poudarjena, če jo preučujemo zgolj v obdobju med letoma 1945 in 1991 ali če jo umestimo v »kratko« 20. stoletje med letoma 1914 in 1989 ali če ji dodamo še »dolgo 19. stoletje« od leta 1789 do 1914. Le v slednji panoramski umestitvi, ko lahko zgodovino zahodnega Balkana precej zanesljivo razmejimo med letoma 1804 in 2006 (od začetka osvobajanja južnih Slovanov v 19. stoletju do točke, ko so dokončno razpadli ostanki Jugoslavije), je socialistična izkušnja prikazana kot poskus pomiritve območja na mejah evropskih velesil.

neenakost med spoloma in ustvaril večjo socialno varstvo za otroke.

Poleg tega samoupravljanje ni absolutno prepovedovalo subkulture mladih, mode in verskih praznovanj. Samoupravna socialistična frazeologija je bila pogosto megla, ki je prekrivala različne vrednote družbenega vsakdanjika v procesu transformacije države, katere meje so bile od začetka šestdesetih let razmeroma odprte. Proces preoblikovanja pionirja v potrošnika je na splošno označen kot trajno sobivanje subkulturnih identitet jugoslovanskega socializma. Na delu so bile fragmentarne kulturne identitete in ne enovita oz. homogena totalitarna identiteta. Vsakdanjik titoizma ni v prvi vrsti pogojen z napetostmi, temveč z nenapisanim dogovorom med neuradno zasebno sfero potrošnikov in uradno socialistično askezo. Pri tem ne smemo pozabiti, da je bila potrošniška kultura kompenzacija za izostalo liberalizacijo (Erdei 2006, 205–241), modernizacija vsakdanjega življenja pa je bila uradna zaveza, s katero se je politični sistem legitimiral.

Težko je reči, ali je večina običajnih ljudi čutila neposredni ideološki pritisk enopartijskega režima. Po eni strani v Jugoslaviji nikoli ni bilo tradicije političnega pluralizma, po drugi pa je bil prodor popularne kulture z Zahoda nekakšno nadomestilo za pluralizem. Medvojni osvobodilni in antifašistični komunistični kapital, močan globalni vpliv levice in omejitve vzhodnega bloka so normalizirali monizem jugoslovanske komunistične stranke. (Kuljić 2011, 9) Strah pred strankarskim pluralizmom je bil deloma upravičen, saj se je politična elita bala ponovne vzpostavitve mednacionalnih konfliktov v Jugoslaviji. »Šele tektonske spremembe na prehodu v devetdeseta leta z osamosvajanjem republik, demokratizacijo in

večstrankarskim sistemom ter razpadom Jugoslavije so porušile politične sanje partijske elite. Socializem je bil spontano in skoraj čez noč razumljen kot anahronistično enoumje, ki je ostal zanimiv le socialnemu dnu in nezaposlenim.« (9)

Spomin običajnih državljanov

Čeprav je minilo že okrog trideset let, odkar je razpadla Jugoslavija, ta še vedno živi v spominih njenih nekdanjih prebivalcev. V vseh nekdanjih jugoslovanskih republikah je podoba socialistične Jugoslavije na splošno bolj pozitivna pri običajnih ljudeh, manj pozitivna pa je na uradni državni ravni. Razlike, ki se pojavljajo med nacionalnimi skupnostmi, lahko pojasnimo z odgovorom na vprašanje, v kolikšni meri je bila v posameznih državah naslednicah uspešna družbena preobrazba oz. tranzicija po letu 1991, ali je pri tem prepoznaven določen napredek in kako je vse to vplivalo na navadne ljudi. (Spasić 2012, 577) Uveljavljene in nadgrajene pozitivne podobe preteklosti se po Mehu (2014) kažejo v nostalgiji za Titom, močno socialno državo, medsebojno solidarnostjo in občutkom skupnosti, brezskrbno mladostjo, »jugo rockom«, skupnimi športnimi uspehi, mednarodnim ugledom Jugoslavije, antifašizmom ter na drugi strani zavračanjem »kapitalističnega izkoriščanja« in poudarjenega nacionalizma. Nostalgija in njene izpeljane tematike porajajo veliko zanimanje v sodobni teoretični in družboslovni literaturi, zlasti v postsocialističnem kontekstu. Postjugoslovanska različica nostalgije je še bolj zanimiva zaradi specifičnosti jugoslovanskega socializma in skozi odgovarjanje na vprašanje, kako je omenjeni socializem izginil med jugoslovanskimi vojnami in z razpadom države. (Marković 2007)

Z vsa raznolikostjo raziskovalnih tem in teoretičnih poudarkov imajo vse sodobne raziskave o nostalgiji skupno nit, ki jo opredeljuje novo intelektualno ozračje in se izrazito razlikuje od starejših, t. i. modernističnih analiz tega pojava. Novejši pristopi izhajajo iz domneve, da nostalgije ni mogoče omejiti le na osredotočenje na preteklost ter hrepenenje po nepovratnem in izgubljenem, saj vsaka oblika nostalgije vedno razkriva tako odnos do sedanjosti kot tudi možne vizije prihodnosti. (Spasić 2012, 578) Na tak način nostalgija postane potencialno produktivna, saj služi kot podpora razvoju kritične zavesti in strategiji nasprotovanja *statusu quo*. Spasićeva (579) ugotavlja, da v hevrističnem smislu »zagotavlja nostalgija raziskovalcu nekakšno okno, skozi katero vidi razliko med proglašnim postsocialističnim rajem ter dejanskimi izkušnjami ljudi v tranzicijskih družbah«. Vsebina spominov na življenje v Jugoslaviji je enaka kot v drugih študijah jugonostalgije in drugih oblikah spomina, v katerih se opisuje nasprotje s sedanjo resničnostjo. Nekdanje življenje se retrospektivno opisuje kot bogato z materialnimi dobrinami, varnimi delovnimi mesti, široko in enako dostopnostjo do eksistenčno pomembnih storitev, ki so danes deloma privatizirane in razdrobljene (stanovanjska politika, zdravstvo, sociala, izobraževanje), kakovostjo medsebojnih odnosov ter splošno stabilnostjo – gre za predvidljivost in zanesljivost okvira, v katerem so lahko posamezniki načrtovali svoje življenje.

Sklicevanje na preteklost je pri ljudeh tesno povezano s časovno delitvijo na »včasih« in »zdaj«. Označevalec »zdaj« lahko zajame zelo široko obdobje: lahko je danes, včeraj ali pred petimi leti. Prav tako tudi »včasih« lahko pomeni preteklost pred dvajsetimi ali štiridesetimi leti. Tu se zastavlja pomembno vprašanje, koliko so ljudje ponotranjili zgodo-

vinske prelome v vsakdanjem življenju. Pripovedovalci se časovno orientirajo po lastnem družinskem življenju, prelo-mnicah, kot so poroka, smrt soproga ali sorodnika, rojstvo otroka ipd. Dogodki v preteklosti so časovno neurejeni in mobilni, ljudje jih predstavljajo glede na situacije, v katere vstopajo, in položaje, s katerih govorijo. Ciklično dojema-nje časa se prepleta z linearnim konceptom dominantne pripovedi. Hkrati pa je linearnost konkretizirana, očitna in občutena (tudi) v staranju in delovni dobi, ki se zaključí z upokojitvijo. (Vodopivec 2006)

Nekatere razlike v odnosu do pomembnosti posameznih elementov se kažejo v dejstvu, da je v tej strukturi še posebej pomembna moralna dimenzija – Jugoslavija tistega časa je v spominih ljudi prostor etičnega življenja, ki je v skladu z normami človečnosti in človeškega dostojanstva. Ravno pripadnost in solidarnost sta pogosta razloga, zaradi katerih se ljudem toži po Jugoslaviji. Po drugi strani pa se vidik kozmopolitizma (navidezno medetnično sožitje v državi in odprtost do zunanjega sveta), ki ima v drugih študijah pomembno vlogo, pojavlja zgolj v manjši meri. Ne glede na to, kakšni so relativni poudarki osebnostnih rekonstrukcij, so te izredno konsistentne. Nostalgične pripovedi vedno delu-jejo na podoben način – kot govor o preteklosti in obenem kritika sedanjega trenutka (Velikonja 2003, 24): »To ni samo kritika sedanjosti, temveč tudi – in morda predvsem – po-trditev tistih preteklih, danes zapostavljenih vrednot, ki po-vezujejo ljudi, kot so socialna pravičnost, skupno lastništvo, zdravstvena in socialna varnost, družbena solidarnost itd.«

Koncept nostalgije pomeni vrnitev k »staremu« in dajanje prednosti tradiciji in ne spremembam. Kot so opazili skoraj vsi raziskovalci jugoslovanske nostalgije, opazovanci pogre-

šajo tako skupno preteklost in vsakdanje življenje v nekdanji Jugoslaviji kot tudi upanje na idejo za prihodnost, za nenehen napredek in izboljšanje, ki je bil vgrajen v temelje razumevanja te državne oblike skupnega življenja. (Spasić 2012, 580) Socialistična Jugoslavija je bila ustanovljena kot »večno nedokončan projekt, kot unikum v svetovnem merilu, nekaj, kar je bilo bolje kot karkoli drugega ter nekaj kar si nenehno prizadeva za boljše, za samoidentiteto Jugoslavije namreč ni bilo meja.« (580) Dejstvo, da je bil napredek zasnovan ideološko in izven realnih zmožnosti (npr. s petletkami), ni bilo toliko pomembno, kot je bilo pomembno nasprotje prazni, depresivni vsakdanjosti, ki se univerzalno doživlja kot brez prihodnosti. Obzorje prihodnosti je tako uničeno v smislu utopičnega lepšega jutri. Ta prihodnost, ki se nam izrisuje, je prihodnost slabšega in ne nekaj, kar žene ljudi naprej. (Velikonja 2010)

Idealizirani selektivni spomin

Življenje v Jugoslaviji je bilo usmerjeno v prihodnost, brez »težav« v vsakdanjem življenju, ne zgolj v smislu ponavljanja enakega, temveč tudi gibanja proti nečemu – boljšemu, večjemu in naprednejšemu. Motiv izgubljene prihodnosti se lahko primerja v povezavi s sedanjo komercializacijo jugonostalgije. Zmanjševanje pomena in sentimentalizacija potencialno nevarnih spominov jemlje politično ostrino in jih spreminja v nekakšno blago, s katerim se da služiti. (Luthar in Pušnik 2010) Toda česar kapitalizmu primanjkuje, je socializem imel, to je utopija, kolektivna želja po boljši prihodnosti. Če je bila takratna vera v prihodnost naivna, je sodobna nostalgija pretirano romantična v prikazovanju ne vedno lepe preteklosti. (Velikonja 2010)

V sodobnih predstavah se nova nostalgичna pripoved konstruira predvsem za obdobje socialistične Jugoslavije. V diskurzu ne najdemo enako izrazite nostalgije za Avstro-Ogrsko, čeprav je bil povratek v srednjeevropsko okolje posebej izpostavljen prav v obdobju osamosvajanja Slovenije in Hrvaške. (Meh 2014) V slovenskem prostoru do Jugoslavije vlada ambivalenten odnos: na eni strani se pojavljajo jugofobni in protisocialistični diskurzi, ki jih je zaznati predvsem v politični retoriki, na drugi strani pa se predvsem v popularni kulturi odraža pozitivna vloga Jugoslavije, socializma, Tita in partizanstva, neke vrste jugofilija, pri čemer lahko trdimo, da gre za simbolno uravnoteževanje negativno-pasivnega in emancipatornega jugoslovanstva. (Meh 2014) Od konca osemdesetih let se v dominantnih diskurzih pojavljajo skoraj izključno negativne podobe o Jugoslaviji in njeni različici socializma: od politične retorike, medijskih poročil in popularne kulture do negativnih stereotipov o Jugoslaviji, obsojanja takratnih časov in demoniziranja antifašizma.

Novo jugoslovanstvo ali »novi jugoslavizem«, kot ga poimenuje Mitja Velikonja (2013), pomeni konstrukcijo imaginarne oz. namišljene Jugoslavije. Takšna Jugoslavija dejansko nikoli ni obstajala, saj gre za njeno konstruirano podobo, za imaginarij nečesa, česar ni bilo. Tu lahko prepoznavamo vzporednice z drugima dvema »ideologijama drugosti«, orientalizmom in balkanizmom. (Halpern 2005, 25–27) Novi jugoslavizem ne govori o Jugoslaviji, temveč o tem, kako si jo drugi predstavljajo. Čeprav je bil jugoslavizem v 19. stoletju še povezovalna ideologija, ki je temeljila na političnem povezovanju, združevanju in osvoboditvi izpod tuje imperialne nadoblasti (avstrijske, madžarske, turške), je bil to ideološki, politični in kasneje tudi kulturni projekt. Stari jugoslavizem

je bil »zediteljska ideologija«, ki je prerasla tudi v politični proces. (Pirjevec 1995, 5–30)

Ob vseh razlogih za kritičen odnos do sedanjosti in racionalno zasnovanost pozitivne podobe socialistične preteklosti so spomini na Jugoslavijo vsekakor obremenjeni, pomenijo idealiziran selektivni spomin, ki se spominja samo tistega, kar je bilo dobro, slabosti nekdanje resničnosti pa najraje zamolči. (Spasić 2012, 582) Tudi drugi raziskovalci menijo, da »Jugoslavija znotraj jugonostalgije kot taka nikoli ni obstajala, je le njena utopična simulacija – Jugoslavija, kakršna bi morala biti, je dežela sanj, brez vseh napak in slabosti«. (582) To sicer ni golo idealiziranje, ki je značilno za vsako nostalgijo, temveč tudi njen edinstven »lokalni« vidik. (Velikonja 2005) Kot ugotavlja Velikonja (27), je dejstvo, da v pozitivnih spominih običajnih ljudi redno izginjajo osemdeseta leta s svojo krizo, pomanjkanjem, naraščajočo brezposelnostjo in ideološko zmedenostjo, saj »jugonostalgija ne pomeni toliko hrepenenja po neki realni preteklosti, temveč je to nekakšno hrepenenje za željami in sanjami, ki so bile včasih mogoče«. Novi jugoslavizem je pogled za nazaj, časovna konstrukcija Jugoslavije za nazaj. Tudi v tej obliki ideologije drugosti ne gre za odraz takratnega resničnega stanja, temveč za to, kako si prebivalci, celo generacije, ki niso živele v nekdanji Jugoslaviji, *a posteriori* predstavljajo to državo, partizanstvo, Tita in socializem. Prav generacijske razlike prinašajo različne podobe nekdanje Jugoslavije, ki so nekoč delovale dokaj homogeno. Znani so celo paradoksalni primeri številnih spominov in čustvene navezanosti na Tita in Jugoslavijo med najmlajšimi državljani nekdanjih republik, ki so rojeni po razpadu Jugoslavije. To je eden izmed paradoksov jugonostalgije in morda eden od njenih najzna-

čilnejših potez v primerjavi s socialističnimi nostalgijami v vzhodni Evropi. (27)

Najočitnejša praznina v nostalgičnih pripovedih, ki jih ugotavljajo različne študije, je povezana s politično nesvobodo enopartijskega sistema in oblikami kršenja integritete posameznikov. V spominih običajnih ljudi se prav tako redko omenja, da se je zaradi tranzicijskih težav pozabilo na ideološki monizem. (Kuljić 2009, 9) Kar je velikokrat zamolčano, predstavlja tisti »drugačen« vsakdan malega človeka: represija, zapiranje oporečnikov, sistematično kršenje človekovih pravic, nesvoboda tiska, govora in političnih pravic, kršitve verske svobode, odpuščanje »neprimernih« ljudi iz služb ali njihovo diskriminiranje v primerjavi z drugimi. Zadušene ideje o osamosvajanju posameznih narodov so povzročile naraščajoče nacionalne frustracije, ki so v devetdesetih letih izbruhnile v sovraštvu in vojnih spopadih. Česar običajni ljudje niso mogli kupiti v lokalnih trgovinah, so bile stvari, ki so bile le nekaj kilometrov stran čez severno in zahodno mejo dostopne vsakemu. Tu je vredno omeniti še gospodarsko zaostajanje, zatiranje svobodne gospodarske pobude, nizko kupno moč ter odnos miličnikov in carinikov ob prehodu meje. (Spasić 2012, 585) Sodobno politično prikazovanje preteklosti v podobi totalitarnega sistema postavljajo nekateri pod vprašaj prav s svojim spominom. Ne gre za to, da bi se pripovedovalci spraševali o ideji pretekle totalitarne represije ali avtokracije, temveč s svojimi zgodbami slikajo preteklost še v drugih odtenkih. (Vodopivec 2006)

Prav tako se v splošni razpravi o dometu postsocialistične nostalgije neupravičeno pozablja na še en vidik – sodobni globalni kontekst. Nostalgične pripovedi zagotovo niso

edinstvene le v Sloveniji in nekdanji Jugoslaviji ali v preostalem postsocialističnem svetu. V dobi postindustrializacije, postmodernizma in vse večje negotovosti je čutiti pogrešanje nekdanjih t. i. boljših časov tudi v razvitem zahodnem svetu, kjer socializma niso izkusili. V sedanjih nestabilnih in negotovih razmerah se pravzaprav ni težko spominjati nekdanje socialne varnosti, blagostanja, skrbi za posameznika, nad katero je bdela družbena skupnost kot država, in možnosti zanesljivega načrtovanja lastnega življenjskega projekta. (2006) V sodobnem času se vzpostavlja spomin na socialistično preteklost, ki utemeljuje takšna pričakovanja in zahteve v spremenjenem socialnem okolju. Po eni strani tak spomin krepi občutke kolektivnosti in s tem stopnjo solidarnosti v nasprotju z državo in njeno politiko, po drugi strani pa prav zaradi takega spomina ljudje pričakujejo večjo zavzetost upravnno-administrativnega sistema. (2007)

Zaključek

Študije postsocializma opozarjajo na vlogo in pomen socialistične preteklosti v sedanosti. Ob tem velja opozoriti, da ob dokazovanju kontinuitete med socializmom in postsocializmom ne spregledamo dejstva, da je preteklost preoblikovana in konstituirana kot odgovor na sodobna vprašanja. Raziskovanje načinov, kako se posamezniki spominjajo preteklih dogodkov oz. kako z dejanji v sedanosti reinterpreterirajo preteklost, je pomembno za razumevanje sodobne družbene dinamike in družbenih identifikacijskih procesov. (2006) Ljudje v specifičnih situacijah in odnosih oblikujejo konkretne podobe preteklosti, ki legitimirajo njihove sodobne položaje in socialne vezi med njimi. Redefinicija družbenega spomina je povezana z redefinicijo osebne

in skupinske identifikacije, je fluidna in situacijsko prilagodljiva. Koncept družbenega spomina tako razlikujemo od nacionalnega spomina, ki na osnovi skupnih vsakdanjih spominjanj razlaga dominantno zgodbo, kjer protislovja in napetosti poenoti zaključena zgodba.

Treba si je torej postavljati vprašanja o tej isti preteklosti in sedanjosti, ki to preteklost predvsem obsoja. Trdimo, da ima emancipatorna nostalgična pripoved element, ki opozarja tudi na današnje pereče probleme, ki naj bi bili v Jugoslaviji bolje rešeni: zaposlovanje mladih, brezposelnost, socialne pravice, solidarnost, stanovanjska politika ipd. »Ideologija potrošniške in postmoderne družbe temelji na tem, da prihodnosti ni. Vse je samo tukaj in zdaj. Četudi ostanemo samo na nivoju utopičnega diskurza, se zdi pomembno to, da se sploh razmišlja o alternativah in drugačnih možnostih od obstoječih. To je vedno prvi korak možnih sprememb.« (Meh 2014)

Po propadu evropskega socializma se je bistveno spremenil tudi okvir spomina in smisel družbene korektnosti. Toda spominska prihodnost socialistične Jugoslavije je negotova. Spomin na to obdobje ni statično, ne le zaradi sprememb znotraj kapitalizma, ki vrednoti socializem, temveč tudi zaradi dejstva, da ima vsaka generacija nove izkušnje in zato drugačen pogled na preteklost. (Kuljić 2011) Kakršnakoli bo nova zgodovinska slika tega obdobja, je »potrebno predpostavljati visoko stopnjo zgodovinskosti, hermenevitične strpnosti in empatije, preiščljeno in niansirano sociološko-zgodovinsko ločevanje ključnih in nepomembnih družbenih procesov, in nenazadnje, čeprav hipotetično, nujno filozofsko-zgodovinsko dialektično vizijo razvoja«. (14–15)

Reference

Bučar, France. 2011. Čas velikih sprememb. Radovljica: Didakta.

Čepič, Zdenko. 2006. Politika življenjske ravni v prvem desetletju socializma v Jugoslaviji. Prispjevki za novejšo zgodovino 46, št. 1: 397–411.

Erdei, Ildiko. 2006. Odrastanje u poznem socijalizmu: Od pionira malenih do vojske potrošača, V: Devijacije i promašaji: Etnografija domačeg socijalizma, 205–241. Ur. Čale Feldman. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.

Gal, Susan; Kligman, Gail. 2000. The Politics of Gender after Socialism: A Comparative-Historical Essay. Princeton: Princeton University Press.

Halpern, Joel M. 2005. Yugoslav Socialism and its Aftermath as Viewed Through the Lens of Personal Experiences in the Balkans, 1953–2004. Glasnik SED 45, št. 4: 25–37.

Hann, Chris M. 1992. Social Anthropology and Socialism: Socialism, Ideals, Ideologies and Local Practice. London, New York: Routledge.

Kaučič, Karmen. 2010. Nostalgija po nedoživetem, nostalgija po socializmu med mlado generacijo. Diplomsko delo. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.

Kladnik, Ana. 2013. The Formation and Development of the Socialist Town in Yugoslavia and Czechoslovakia, 1945–1965 = Oblikovanje in razvoj socialističnega mesta v Jugoslaviji

in na Češkoslovaškem, 1945–1965. Doktorska disertacija. Ljubljana: Filozofska fakulteta.

Kuljić, Todor. 2007. Was Tito the Last Habsburg? *Balkanistica* 20: 85–100.

Kuljić, Todor. 2009. *Oblici lične vlasti: Ideologija i organizacija uticajnih evropskih oblika lične vlasti od antike do savremenog doba*. Beograd: Službeni glasnik.

Kuljić, Todor. 2011. *Sećanje na titoizam, između diktata i otpora*. Beograd: Čigoja štampa.

Luthar, Breda; Pušnik, Maruša. 2010. *Remembering Utopia: The Culture of Everyday Life in Socialist Yugoslavia*. Washington DC: New Academia Publishing.

Marković, Predrag J. 2007. *Trajnost i promena: društvena istorija socijalističke i postsocijalističke svakodnevice u Jugoslaviji i Srbiji*. Beograd: Službeni Glasnik.

Meh, Nina. 2014. *Novi jugoslavizem ali kako si mlajše generacije predstavljajo Jugoslavijo*. Intervju z dr. Mitjo Velikonjo o novem jugoslavizmu v sodobni slovenski popularni glasbi. *Multimedijski center Radiotelevizije Slovenija*, 14. avgust 2014. <https://www.rtvsllo.si/kultura/drugo/novi-jugoslavizem-ali-kako-si-mlajse-generacije-predstavljajo-jugoslavijo/344023> (pridobljeno 4. 4. 2019).

Pirjevec, Jože. 1995. *Jugoslavija 1918–1992: nastanek, razvoj in razpad Karadjordjevičeve in Titove Jugoslavije*. Koper: Založba Lipa.

Pittaway Mark. 2003. *Everyday Socialism, States and Social Transformation in Eastern Europe, 1945–1965*. The Open University Conference Centre, London, 24.–26. april 2003. <https://www.hsozkult.de/event/id/termine-1544> (pridobljeno 6. 4. 2019).

Spasić, Ivana. 2012. Jugoslavija kao mesto normalnog života: sećanja običnih ljudi u Srbiji. *Sociologija* 54, št. 4: 577–594.

Velikonja Mitja. 2003. *Mitografije sedanjosti: študije primerov sodobnih političnih mitologij*. Ljubljana: Študentska založba.

Velikonja, Mitja. 2009. *Titostalgia: A Study of Nostalgia for Josip Broz*. Ljubljana: Mirovni inštitut.

Velikonja, Mitja. 2013 *Rock'n'retro: novi jugoslavizem v sodobni slovenski popularni glasbi*. Ljubljana: Sophia.

Vodopivec, Nina. 2006. *Antropološka analiza konstrukcije preteklosti in pripadnosti: primer Predilnica Litija*. Doktorska disertacija. Ljubljana: ISH, Fakulteta za podiplomski humanistični študij.

Vodopivec, Nina. 2007. *Labirinti postsocializma*. Ljubljana: ISH.

Vodušek Starič, Jerca. 1983. *Začetki samoupravljanja v Sloveniji: 1949–1953*. Maribor: Založba Obzorja.

UDK : 340.114:340.13
1.03 kratki znanstveni prispevek

Petja Mihelič

docent za ustavno in mednarodno pravo
(Katoliški inštitut, Fakulteta za pravo in poslovne vede)
(Ljubljana)

Smoter in pravičnost pozitivnega prava

Izveček: Pravo je mogoče zlorabiti tudi v demokratično urejenih državah. Diktatorski režimi po svetu imajo praviloma urejeno pravno zaledje, njihova oblast je legalna, prav tako njihovo teptanje človekovih pravic – toda, ali je to tudi pravično? Skrajni pozitivizem, ki pomeni popolno ločitev prava od morale, se tako obrne proti človeku. Demokracija sama po sebi ne poraja pravičnosti in lahko sprejema tudi inherentno zle odločitve (dejanja *mala in se*), pri čemer se lahko sklicuje na (domnevno) voljo ljudstva. Demokracija, v kateri vsak služi svojim sebičnim željam, neizogibno vodi v tiranijo, ko naposled vsi služijo željam tirana. Zrelo demokracijo prepoznamo tudi po tem, da ljudje glasujejo za tiste, ki razmišljajo samostojno ter delujejo po svoji vesti in poštenju. V zrelih demokracijah ljudje ne obsojajo tistih, ki zaradi svojega prepričanja sprejemajo nepriljubljene odločitve. Da bi to lahko dosegli, mora biti vest ljudi pravilno oblikovana v skladu z zakoni naravnega prava.

Ključne besede: demokracija, pozitivno pravo, naravno pravo, pravičnost

The Rationality and Justice of Positive Law

Law can be abused even in democratic states. Dictatorial regimes around the world act according to their legislation. Thus, their use and abuse of power is technically legal – however, is this also just? Radical positivism, meaning complete separation of law and morals, can turn against man. Democracy is not *ipso facto* just and can produce inherently evil acts (*mala in se*) masked by the will of the people. When people in democracy serve their selfish interests, this arguably leads to tyranny – where people eventually serve the will of the tyrant. In mature democracy, people vote for men who think independently and act according to their conscience and justice. Similarly, in mature democracy, people do not condemn those who, following their conscience, adopt unpopular decisions. Consequently, conscience must be properly formed according to the precepts of the natural law.

Key words: democracy, positive law, natural law, justice

Hierarhija in pravna varnost

Hierarhija je za vsak sistem, ki naj usklajeno in gladko deluje, *conditio sine qua non*; še toliko bolj to velja za pravni sistem, ki je normativni sistem in kjer mora biti razporeditev vsebine in nalog pravnih aktov natančno določena. Znano je, kaj ureja en akt in kaj ureja drugi, navpična in vodoravna skladnost pravnih aktov pomeni, da se za posamični akt ve, ali mu je drugi akt nadrejen, podrejen ali je z njim v priredju. V tem pogledu velja tudi, da se mora nižji pravni akt gibati v mejah, ki mu jih vsebinsko zarisuje višji pravni akt. Tudi načelo zakonitosti v ožjem smislu pomeni skladnost pravnih

norm nižje veljave z normami, ki so izražene v zakonu, in skladnost pravnih aktov nižje veljave z zakoni. (Šturm 2010)

Pravna varnost je eno od temeljnih načel in vrednot pravne države. Pravna varnost za svoje uresničenje med drugim zahteva hierarhično urejenost in skladnost pravnih aktov. Zahteva tudi nespremenljivost pravnomočnosti posamičnih pravnih aktov zaradi same ohranitve zaupanja v pravo s strani pravnih subjektov. Pravna varnost tudi ne trpi nedoločnosti in nedokazljivosti, kar bi lahko privedlo do spora med državo in posameznikom. (URS, 28. čl) Stremeti je treba k temu, da imajo državljani kar največje zaupanje v pravo, na kar vpliva tudi stabilnost pravnih vrednot in pravnih načel. Zato morajo obstajati nekatere vrednote, ki niso podvržene niti časovnemu niti človeškemu dejavniku. Velja opozoriti tudi na pomembno dejstvo, da država kot nosilka monopola na področju fizičnega prisiljevanja lahko na določenem ozemlju s sistemom državnih pravovarstvenih organov in njihovih pravovarstvenih postopkov za zagotavljanje učinkovitosti pravne varnosti uporablja tudi kogentna sredstva. Državne pravovarstvene organe in njihove pooblaščenca spoštujemo tudi zato, ker se, če je treba, celotna moč države, vključno s policijo in vojsko, uporabi za to, da se njihova odločitev izvrši. (Holmes 2009, 1) Pravna varnost mora biti na tak ali drugačen način zagotovljena, legitimna pravna pravila morajo biti spoštovana in izpolnjena, sicer družba kot taka ne more (optimalno ali sploh) delovati. Opazujemo lahko, da analogen red obstaja tudi v naravi in nravi. Znanstveniki ničesar ne izumljajo sami iz sebe, temveč zgolj odkrivajo nekaj, kar je že poprej obstajalo. Ko opazujemo ali raziskujemo naravo in zakone v njej, je najboljši odnos, ki ga lahko zavzamemo, čudenje (gr. *thaumazein*), ki med drugim lahko označuje prisotnost božjega, pa tudi človeško udeležbo v božjem.

Pravni viri

Med primarnimi pravnimi viri je ustava najvišji pravni vir v Republiki Sloveniji, sledijo ji zakoni, katerim sledijo podzakonski predpisi in predpisi lokalnih skupnosti. Med sekundarne pravne vire štejemo sodno prakso – presoje ustavnega sodišča, vrhovnega in višjih sodišč – ter uzance in običaje. Vsi splošni pravni akti morajo biti v skladu z ustavo, ta pa mora biti v službi človeka. To pomeni, da si mora prizadevati preseči zgodovinsko izpričana nasprotja (moralni upor proti nasilju države), ki se lahko zgodijo med praktično oblastjo in ljudmi, če ustava ni v tesnem odnosu z vrednotami, ki niso le pravne narave, kot denimo izročila, običaji, npravna pravila. (Jambrek 1992, 340) Ustava mora biti tudi v tesnem odnosu s kulturno dediščino Evrope, ki je nastala iz srečanja med Jeruzalemom, Atenami in Rimom, nastala je iz srečanja med Izraelovo vero v Boga, grškim filozofskim razumom in rimskim pravnim mišljenjem, kar sestavlja notranjo istovetnost Evrope. (Benedikt XVI. 2011)

Primarna zakonodaja Evropske unije, kamor spadajo ustanovitvene pogodbe, in uredbe kot sekundarni pravni viri so za državo članico obvezujoči in neposredno uporabljivi. Vsi nacionalni zakoni morajo biti z uredbo v skladu, sicer izgubijo veljavo. Direktiva za razliko od uredbe ni zavezujoča in ni neposredno uporabljiva, ima pa namen približevanja zakonodaje države članice zakonodaji Evropske unije. (Novak 2010, 198) Čeprav v razmerju med Evropsko unijo in državo članico velja načelo subsidiarnosti in sorazmernosti, obenem veljata načeli primarnosti in neposredne veljavnosti prava EU ter načelo lojalne razlage pravnih aktov EU. Za enotnost razlage in uporabe prava EU skrbi Sodišče evropskih skupnosti (SES). Na Evropsko sodišče za človekove pravice (ESČP) pa lahko

stranka vložiti pritožbo, če meni, da ji je bila kršena katera od človekovih pravic iz Evropske konvencije o človekovih pravicah (EKČP), vendar šele potem, ko je vlagatelj že izčrpal vsa pravna sredstva v matični državi. Odločbe ESČP imajo učinke *inter partes* – za obsojeno državo so zavezujoče in dokončne, brez možnosti pritožbe. (Novak 2010, 286–287) V letih po drugi svetovni vojni se večja moč naddržavnih institucij, kot so Združeni narodi, Evropska unija in NATO, nakazuje pa se jih še več. Tudi Slovenija je prenesla del svoje suverenosti na te organizacije; tu prihaja do kolizije med pravom RS in pravom EU, pri čemer je naddržavno evropsko pravo nad državnim slovenskim, celo nad ustavnim pravom RS.

Smoter prava in problem pozitivnih zakonov

Ko smo si tako ogledali nekatera najpomembnejša pravna načela, pravne vire, njihovo hierarhično urejenost in skladnost, smo prišli do zaključka, da je pravo dosleden in v sebi povezan sistem. Seveda pa iz samega dejstva, da so družbena pravila normativno urejena, še ne moremo izpeljati logičnega zaključka, da so tudi vsebinsko pravilno oz. pravično urejena. Ko oblast ne deluje po načelu pravne države, ko krši človekove pravice, ko skuša nasilno zatreti legitimne težnje naroda po svobodi in samoodločbi ali ko celo načrtuje vojaški udar proti lastnemu narodu (Jambrek 1992, 88), takrat lahko državljani tudi odklonijo pokorščino oblastem. Obstaja pa, vsaj s stališča katoliškega družbenega nauka, še drug razlog, ko si ljudje lahko vzamejo to legitimno pravico, to je ko predpisi državnih oblasti nasprotujejo zapovedim naravnega prava. (KKC 1993, čl. 2242) Oblast si mora namreč prizadevati za skupno dobro, katerega bistveni sestavini sta pravičnost in nravna pravilnost prava. Tako je

slaba vsaka politika, ki škodi skupnosti in nepravo vsako pravo, ki ni pravično. (Maritain 1945, 16) Samo poimenovanje (denominacija) akta kot pravnega še ne pomeni vsebinskega oz. bistvenega enačaja z dejanskim stanjem pravnosti.

Kot smo opozorili na smotrnost pozitivnega prava, postavljenega od človeka in za človeka, lahko ugotovimo, da je človek zmotljiv in da je lahko zmotljiva celo večina, ki se nameni razpravljati in odločati o neki zadevi. Dovolj je, da nastopi prepričljiv politik – Atenci so politika imenovali orator (govorec), njegova zavetnica pa je bila boginja Peitho (prepričevanje). Na političnem prizorišču (ali za njim) se lahko pojavi tudi skupina zarotnikov, ki se nameni prevzeti oblast in to tudi stori z legalnimi sredstvi. Njihovim nameram v prid deluje položaj v družbi, kjer je vladavina prava ogrožena, bodisi zaradi vojaške zasedbe s strani tuje države ali hude gospodarske krize. »Vse pod nebom je skrajno kaotično – položaj je izvrsten,« je izjavil Mao Tsetung. Prevratniki in teroristi vnašajo nered v postavljeni red, da bi vzpostavili svoj red. To je uporaba heglovske dialektike v praksi: teza + antiteza = sinteza ali *ordo ab chao* – red iz nereda. V slovenskem prostoru je kaotične razmere tuje zasedbe med drugo svetovno vojno za nasilni vzpon na oblast izkoristila komunistična stranka s pomočjo vojaških in polvojaških oddelkov ter izdatno tujo pomočjo (zavezniki in Sovjeti). Ko se zarotniki polastijo oblasti, dobijo nadzor nad vsemi tremi vejami oblasti (zakonodajno, izvršilno in sodno), kar jim omogoča delovanje v formalnopravnih okvirih, ne glede na moralna merila.

Vladavina prava tako postane vladavina neprava. Lahko bi trdili, da demokracija prenese vse, samo dvomov vase ne. Tudi v demokratičnih Atenah je bila večina prebivalstva

sužnjev, Atene pa so v imenu demokracije vodile nasilno imperialistično politiko (zoperstavi se jim Šparta). Tudi danes se mnogi vojaški konflikti začnejo pod krinko širjenja demokracije. V demokraciji, kjer vsak služi samo svojim lastnim željam, neizogibno vodi v tiranijo – kjer vsi naposled služijo željam tirana. Sokrat je dvomil v pravičnost vladanja množic, povezal se je z aristokrati in nastopil proti demokraciji. Zrelo demokracijo prepoznamo tudi po tem, da ljudje izvolijo tiste, »ki mislijo s svojo glavo in delujejo po svoji vesti in poštenju«. (Jambrek 1992, 342) Zrela demokracija je tudi takšna, kjer »ljudje ne obsojajo tistih, ki zaradi svojega prepričanja sprejemajo nepopularne odločitve«. (342) Da bi to lahko dosegli, mora biti vest najprej pravilno oblikovana, in sicer skladno z zakoni naravnega prava.

Gustav Radbruch v svojem znanstvenem prispevku »Zakonsko nepravo in nadzakonsko pravo« (1946, 105–108) osvetljuje prav ta problem. Po njegovem je pozitivizem v resnici s svojim prepričanjem »pravo je pravo« pravni položaj naredil nemočen proti zakonom samovoljne in zločinske vsebine. Pri tem pozitivizem nikakor ni v položaju utemeljiti zakonsko veljavnost. Verjame namreč, da je veljavnost zakonov dokazal že s tem, ko je zakon postal pravnomočen. Toda na moči lahko potencialno utemeljimo moranje (*Müssen*), nikoli pa najstva (*Sollen*), prav tako ne vrednotenja (*Gelten*). Slednje lahko veliko bolj utemeljimo na vrednoti, ki je v zakonu. Določeno vrednoto ima vsekakor že vsak pozitiven zakon, tudi brez upoštevanja njegove vsebine; to je še vedno bolje od brezzakonja, saj vsaj ustvarja videz pravne varnosti. Toda pravna varnost ni edina in odločilna vrednota, ki jo mora pravo uresničiti. Poleg pravne varnosti veliko bolj veljata drugi dve vrednoti: smotrnost (*Zweckmäßigkeit*) in pravičnost (*Gerechtigkeit*). V vrstnem redu teh vrednot po-

stavimo smotrnost prava za skupni blagor (*Gemeinwohl*) na prvo mesto. Nikakor pravo ni vse, »kar ljudstvu koristi«, saj ljudstvu navsezadnje koristi samo to, kar pravo je, kar pravna varnost ustvari in za kar si pravičnost prizadeva. Pravna varnost, ki je značilnost vsakega pozitivnega zakona, že samo zato, ker je pozitiven, zavzame nenavaden sredinski položaj med smotrnostjo in pravičnostjo – po eni strani jo zahteva skupni blagor, po drugi strani pa tudi pravičnost.

Da je pravo zanesljivo, da torej danes ne bo veljalo nekaj, jutri pa kaj drugega, je prav tako zahteva pravičnosti. Kjer se pojavi navzkrižje (*Widerstreit*) med pravno varnostjo in pravičnostjo, med vsebinsko izpodbijanim (*anfechtbar*) pozitivnega zakona in pravičnim, čeprav ne v pravno obliko prelitim (*gegossenen*) pravom, je to v resnici spor (*Konflikt*) pravičnosti same s sabo, spor med navidezno in resnično pravičnostjo. Ta spor je zelo jasno izražen v evangeliju, ki po eni strani veleva: »Bodite podvrženi oblasti, ki je nad vami.« (Rim 13, 1-4) Po drugi strani pa zapoveduje: »Boga je treba bolj poslušati kot ljudi.« (Mt 16,17-19; 28,18)

Pravo, pravičnost in krščansko izročilo

Benedikt XVI. meni, da mora demokracija temeljiti ne na volji ljudstva, temveč na Logosu, ki je inherenten celotnemu stvarstvu. Zato je ponovno potrebna združitev talentov grške in hebrejske kulture, torej razuma in vere. Ločevanje tega dvojega bi bil neke vrste kulturni samomor. Če bi se to dvoje do konca ločilo, bi nastala bistvena sprememba v pojmovanju narave in dostojanstva človeka. Strogo pozitivistično pojmovanje, ki ima sebe za edino veljavnega, ker da je edino znanstveno, torej empirično preverljivo, religijo in

etos nujno potiska v območje subjektivnega in iracionalnega. Pozitivna zakonodaja kot sistem je vsekakor potrebna, problem, ki pri tem nastane, pa je vsebinske narave. Kakšna je zakonodaja po vsebini in od kod črpa svojo legitimnost (*lex intimus* – vsebinska pravnost)? Se skozi čas in spreminjanje družbenih navad spreminja tudi bistvena narava človeka? Ali že obstaja od Boga postavljeni red v naravi ali pa red ustvarjamo zgolj ljudje z družbeno pogodbo (ustavo)?

Ustvarjanje umetnega reda je osnova za vznik totalitarnih sistemov. Tovrstni nauki so sorodni darvinizmu, ki z naravno selekcijo zagotavlja preživetje močnejšega, bolj prilagodljivega; sorodni so tudi Nietzschejevi volji do moči, ki predvideva izginotje šibkejšega in vzpon nadčloveka. Če ni Boga, je res vse dovoljeno, kot pravi Dostojevski, zato so vsi režimi, ki so hoteli ustvariti umetni red, kar je nasilje nad že obstoječim naravnim redom, končali v množičnem kršenju človekovih pravic. Premislimo samo prevratniška načela svobode, enakosti in bratstva ter njihovo uveljavitev med komunistično revolucijo v Jugoslaviji od leta 1941 naprej. »Svoboda, osvoboditev«: ali so bili res vsi Slovenci osvobojeni, so do leta 1991 živeli v svobodni državi ali v državi ki »ne deluje kot pravno urejena država in se v njej hudo kršijo človekove pravice«, kakor navaja Temeljna ustavna listina o samostojnosti in neodvisnosti Republike Slovenije. (1991) »Enakost«: pravičnost mora biti tako vsebinska kot tudi formalna, zato ni dovolj da so bili vsi pred zakonom enaki, če pred istim zakonom vsi niso bili enako obravnavani, drugi pa sploh niso bili obravnavani oz. so bili obravnavani izvensodno. »Bratstvo«: »Gospod je rekel Kajnu: "Kje je tvoj brat Abel?" Odvrnil je: "Ne vem. Sem mar jaz varuh svojega brata?" In Gospod je rekel: "Kaj si storil? Glas krvi tvojega brata vpije iz zemlje k meni. Bodi torej preklet z zemlje, ki je

odprla svoja usta in iz tvojih rok sprejela kri tvojega brata!"«
(1 Mz 4,9-11)

Stališče krščanskega ontološkega realizma, ki izhaja iz svetovnega nazora o stvarjenju sveta, je, da obstaja naravni red, katerega del je tudi človek. Ta naravni red pa je ustvarjen kot dober, a tudi ranjen z izvirnim grehom, kar pomeni, da idealna (utopična) družba, kakor so si jo predstavljali mnogi idealistični teoretiki in jo hoteli uresničiti tudi s silo, ni mogoča. Nenehno teženje človeštva k idealni družbi je samo posledica stremljenja na temelju nekakšnega genetskega spomina na družbo oz. red, ki je na začetku sveta obstajal in bil dober (»Bog je videl vse, kar je naredil, in glej, bilo je zelo dobro.« (1 Mz 1,31)), a je bil porušen (1 Mz 3). Krščanska teologija govori o padli naravi, ki je učinek izvirnega greha Adama in Eve. Zaradi ranjenosti človeške narave človekova nagnjenja niso vsa dobra in v dobrobit človekovega smotra.

Zaključek

Pravičnost, pravno varnost in zaupanje v pravo lahko dosežemo, če prava ne ločujemo od morale in ga ne prepuščamo arbitrarnosti družbenih in zgodovinskih dejavnikov, pa tudi čisto običajnih značajskih lastnosti posameznika. Pravna učinkovitost zahteva zaupanje ljudi v pravno državo. Kjer je v pravu morala odsotna čez mero, tam pravo izgubi legitimnost in učinkovitost, saj tako pravo kot tudi morala predpostavljata ljudi in sta ljudem namenjena. Ker nam sam pomen besede pravo nakazuje na vrednostno opredelitev, to je delati prav, lahko upravičeno ugotovimo, da imajo pravna načela, vrednote in pravila moralno vsebino. Tako kot obstaja pravilno oz. pravno, lahko razumno sklepamo

tudi, da obstaja nepravilno in nepravno. Joseph Raz pravi (2009, 167), da je vprašanje o nujnosti povezave med moralo in pravom kot lakmusov papir. Pravni teoretiki, pri katerih je tak izid negativen, so zakonski pozitivisti, kot denimo John Austin, Jeremy Bentham, Hans Kelsen in H. L. A. Hart. Pravni teoretiki, pri katerih je izid omenjenega preizkusa pozitiven, pa so naravnopravniki (*natural lawyers*), kot denimo Tomaž Akvinski, Michael Moore, Philip Soper in Ronald Dworkin. Lahko se ne strinjamo z nekaterimi njihovimi nauki, moramo pa jim priznati genialnost duha in pravo mero ponižnosti v iskrenem iskanju resnice.

Reference

Benedikt XVI. 2011. Besuch von Papst Benedikt XVI. im Deutschen Bundestag. Berlin: Deutscher Bundestag, Referat Öffentlichkeitsarbeit.

Holmes. Oliver W. 2009. The Path of the Law and the Common Law. New York: Kaplan Publishing.

Jambrek, Peter. 1992. Ustavna demokracija. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

KKC – Katekizem Katoliške Cerkve. 1993. Prev. Anton Štrukelj. Ljubljana: Slovenska škofovska konferenca.

Maritain, Jacques. 1945. Les droits de l'homme et la loi naturelle. Pariz: Paul Hartmann.

Novak, Marko. 2010. Uvod v pravo. Nova Gorica: Evropska pravna fakulteta v Novi Gorici.

Radbruch, Gustav. 1946. Gesetzliches Unrecht und übergesetzliches Recht. Tübingen: Mohr Siebeck.

Raz, Joseph. 2009. Between Authority and Interpretation. New York: Oxford University Press.

SP – Sveto pismo. 2002. Študijska izdaja. Ljubljana: Svetopi-semska družba Slovenije.

Šturm, Lovro. 2010. Ustavnost in zakonitost: usklajenost pravnih aktov. V: Komentar Ustave Republike Slovenije, 1005–1024. Ur. Lovro Šturm. Kranj: Fakulteta za državne in evropske študije.

Ustava Republike Slovenije. Uradni list Republike Slovenije, št. 33/91-I. [Http://pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=USTA1](http://pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=USTA1) (pridobljeno 12. 4. 2019).

Temeljna ustavna listina o samostojnosti in neodvisnosti Republike Slovenije. Uradni list Republike Slovenije, št. 1/91-I. [Http://www.pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=DRUG74](http://www.pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=DRUG74) (pridobljeno 15. 4. 2019).

UDK: 623.687:332.834.8
1.02 pregledni znanstveni članek

Domagoj Dodig

Republic of Croatia, Ministry of Economy,
Entrepreneurships and Crafts (Zagreb)

Blending Public-Private Partnerships with Innovative Financing Options in the Implementation of Cultural Heritage Sector Projects

Abstract: Over the past few decades, many countries are facing with lack of funding sources for revitalization of cultural heritage projects. Due to the raising public sector debt and deficit, decision makers have been looking for alternative solutions with involvement of the private sector in revitalization of cultural heritage sites. These projects have traditionally been procured, financed and provided by the public sector. While the majority of EU funding resources will be realized in a more traditional way through purely grant-funded procurement models, a *New EU Agenda for Culture* for the programming period 2021–2027 has focused on supporting higher private sector involvement in cultural heritage investments for achieving the EU strategy goals. Seeing that the fundamental purpose of investing in cultural heritage is “investing in protecting and valorizing common history and values,” the involvement of the private sector is only possible through public-private partnerships (PPP) models. The main objective of this paper is to assess the effectiveness of blending public-private partnership models with available EU innovative financing options in cultural heritage sector by applying case study simulation on a selected PPP project in the operational

phase. The findings will show the effectiveness of PPP's and the use of blending solutions in cultural investments.

Key words: cultural heritage, public procurement, financial instruments, cultural revitalization, public-private partnership

Dopolnjevanje javno-zasebnih partnerstev z inovativnimi možnostmi financiranja pri izvajanju projektov na področju kulturne dediščine

Izvleček: V zadnjih desetletjih se številne države spopadajo s pomanjkanjem finančnih virov za projekte, namenjene revitalizaciji kulturne dediščine. Zaradi naraščajočega dolga in deficita v javnem sektorju odločevalci iščejo alternativne rešitve, ki pri revitalizaciji krajev in stavb s kulturno dediščino vključujejo sodelovanje zasebnega sektorja. Tovrstni projekti so tradicionalno razpisani, financirani in izvajani v okviru javnega sektorja. Čeprav bo odobritev večine finančnih virov Evropske unije potekala na bolj tradicionalen način s pomočjo razpisov, se *Nova agenda EU za kulturo* za programsko obdobje 2021–2027 osredotoča na podporo večjega vključevanja zasebnega sektorja v vlaganja na področju kulturne dediščine, da bi tako dosegli cilje evropske strategije. Izhajajoč iz dejstva, da je temeljni namen vlaganj v kulturno dediščino »vlaganje v zaščito in ovrednotenje skupne zgodovine in vrednot«, je vključevanje zasebnega sektorja mogoče zgolj preko modelov javno-zasebnega partnerstva. Glavni cilj tega članka je oceniti učinkovitost dopolnjevanja modelov javno-zasebnega partnerstva z obstoječimi inovativnimi možnostmi financiranja iz sredstev Evropske unije na področju kulturne dediščine. S tem namenom članek prinaša simulacijo študije primera izbranega projekta v okviru javno-zasebnega partnerstva v njegovi operativni fazi. Ugotovitve kažejo na

učinkovitost javno-zasebnih partnerstev in rabe dopolnjujočih se oz. mešanih rešitev pri vlaganjih na področju kulture.

Ključne besede: kulturna dediščina, javni razpisi, finančni instrumenti, kulturna revitalizacija, javno-zasebno partnerstvo

Introduction

Since public sector debt and state budget deficit have raised maximum level of public sector payment capabilities, many decision makers in the public sector have started exploring new delivery models and financing options (Yescombe 2007) for revitalization of cultural heritage sites. These alternative models may involve different public-private partnership (PPP) models in revitalization of cultural heritage projects – that is traditionally provided and procured by the public sector: from traditional construction contracts, BOT (built-operate-transfer) models, BOO (build-own-operate) models, BOOM (build-own-operate-maintenance) models, DBFMO (design-build-finance-maintenance-operate) models, up to privatization models.

According to the European Commission (2018), cultural sector is one of the main pillars within the New EU programming period during 2020–2027. For this reason, the European Commission in 2018 proposed the *New EU Cultural Agenda*, which is mainly focused on three strategic objectives: “social dimensions, economic based creativity in education and innovation and strengthening international cultural relations” with the main purpose to protect and valorize cultural heritage by 2030. Today, about 70 % of cultural sites in the EU needs significant revitalization, depending on the member state, only 2–2.5 % of the stock is renovated each year. (UNESCO 2018) While the majority of EU funding sources will be implemented through

more traditional, purely grant-funded procurement models, the *New EU Agenda for Culture* (EC 2018) for the programming period 2021–2027 has focused on supporting participation of the private capital in cultural investments, heritage revitalization, research and innovation initiatives (etc.) in order to achieve the *EU 2030 strategy goals*. Considering the fact that the fundamental purpose of investing in culture is “investing in protecting and valorizing EU common history and values,” the involvement of the private sector is only possible through applying some of the public-private partnerships models.

The main aim of this research is to assess the effectiveness of using public-private partnership options with available EU innovative financing options within the *New EU Agenda for Culture* on a Croatian case study example. As the maximum effectiveness of every transaction can be achieved by using synergy with public and private sector capacities, the overall objectives of this paper are:

to define the possibility of applying PPP models for the implementation of cultural heritage projects based on a Croatian case study in operational phase;

to examine different innovative financing options for the revitalization of cultural heritage projects;

to present a concept of blending using the Croatian cultural heritage revitalization case study example.

According to the set objectives, the main motive for choosing Croatia as a case study is availability of data regarding revitalization of cultural heritage places through a PPP model and the fact that Croatia is one of the pioneer countries in EU

which developed in detail the methodology for blending EU funds with PPP models. (Rogić Lugarić et al. 2019)

Review of past research

In recent years, more and more researchers have started to explore the area of revitalization of cultural heritage and models that have been developed within such projects. Due to the fact that cultural heritage projects have become one of the EU policy tools for protecting and valorizing common history and values in many EU member states (Psychogiopoulou 2018), many decision makers in the public sector have started to introduce new delivery models for the cultural investments. (Della Spina et al. 2018) According to EIB (2016), PPP is one of the most common options for the implementation of the public sector projects. According to Jelinčić et al. (2018), these contracts typically include obligations during the whole-life-cycle period. Zhao (2016) states that the private sector can identify cultural needs better and deliver reconstruction works at a lower cost than public authorities. According to Macdonald (2011), the key success factor in these transactions is the involvement of the private capital – not only during reconstruction period but during the whole-life-cycle period. Jelinčić et al. (2018) have made a comparative analysis of the development of the PPP markets in cultural heritage sector in selected EU member states. In their conclusion they state that PPP can be seen as a new, alternative way of financing cultural projects which involve significant private sector financing.

In Croatia and Slovenia several researchers have investigated investments in the cultural sector and their impact on the economic growth and development. In 2016 Cifrić investigated

Croatian heritage conservation in the context of the European Union. He found that “policy implications in joining EU should helped Croatia to raise awareness of the importance in national identity and proactive attitude towards heritage.” Hribar and Lozej (2013) have emphasized the cultural elements that contribute to the development of rural areas in Slovenia. In their conclusion they have prescribed that revitalization of cultural heritage sites can significantly influence the sustainable development of rural areas as well as increase the economic potential for the future generations. Matečić (2017) has conducted a comprehensive research in valuation of tangible cultural heritage assets in tourism sector. She stated that investments in cultural heritage should be observed in a wider social and political context, not only in relation to their economic value.

As there is still a significant lack of scientific and professional research in the field discussed, this paper represents an attempt to identify the process of allocation of public private partnership models with innovative financing options for the purpose of implementing cultural heritage sector projects by applying case study simulation.

Public private partnership models and innovative financing options

Investments in cultural heritage projects, such as renovation/ deep renovation of cultural buildings or revitalization of historical places, make an important aspect of the GDP growth. According to the European Commission (2018), increasing effectiveness in providing such projects means “investing in protecting and valorizing common history and values.” A typical public sector project in the revitalization of cultural

heritage can include deep renovation of public buildings, revitalization of historical places and archaeological findings. Its main purpose to provide service in public interest and protect national historical values. (Veco 2010) Many local units in the EU are facing with obstacles in preparing, procuring and implementing these projects. (Cheung et al. 2013) According to Jelinčić et al. (2017), these investments can mitigate financial constraints in the long term and help public sector units to meet their targets in line with the EU strategy goals. An important tool for achieving these targets is a model known as PPP. In these models, public authorities implement cultural heritage projects without taking a loan and bearing significant risks of the investment. Instead, the authorities stipulate the output specifications and transfer the risks to the private sector, which is responsible for the availability of the historical assets or goods.

As the *New EU Agenda for Culture* for the programming period 2021–2027 focuses on supporting higher private sector involvement in cultural investments (rather than traditional procurement), the aim of this paper is more focused on PPP models, where the private sector bears operational risks of the projects. This means that the private sector is responsible for design process, construction/reconstruction process, as well as the operation and maintenance (Grimsey and Lewis 2002) process of heritage revitalization.

Conventional and PPP procurement models

The conventional procurement model is still widely used for revitalization of cultural heritage places across the EU. In many countries this is the only model applied. The main characteristic of the conventional model is the fact that

the public sector is fully responsible for the revitalization of cultural heritage and its future operation efficiency. All the project phases, from the start of project preparation, through reconstruction, maintenance and operational period, are a responsibility of the public sector. The majority of project risks are borne by the public sector. During the project implementation, the public sector is not only responsible for initial financing of the asset reconstruction, but also for achieving technological optimization and effectiveness throughout the whole-life-cycle period. By applying the conventional model, the private sector has a very small influence, usually during reconstruction period only. It is, therefore, questionable if the public sector has enough knowledge and skills to optimally manage and operate project risks in the long-term period.

Besides the conventional procurement, alternative PPP models are widely used. According to Grimsey and Lewis (2002), the main focus of PPP is on providing cultural services based on clearly defined output specifications during the whole-life-cycle period. In a typical PPP structure, the private sector bears risks related to construction and/or reconstruction and at least one of the following risks – availability risk or demand risk. (Eurostat 2016) The main advantages of using PPPs in cultural heritage projects derive from the comprehensive preparation and implementation of the cultural projects. The main purpose of implementing PPP cultural heritage projects is reflected in the provision of services in public interest, not only in realizing reconstruction works on the heritage places. During implementation, PPP contracts can connect different elements of cultural heritage projects, i.e. link the design and reconstruction with one or all of the finance, operation and maintenance elements. (Jelinčić et al. 2017) The PPPs also have a better scope for transferring risks

compared to the conventional procurement methods. For example, public sector payments are not fixed. Therefore, public authorities only focus on setting output specifications and realizing the expected value for money. (Bing et al. 2005) Unlike the traditional model, the use of PPPs has to be justified by different analytical tools. One of the most common techniques is called "value-for-money analysis (VfM)." VfM presents a comparison tool for analyzing different delivery options before launching the tender. (EPEC 2015) It includes the whole-life-cycle costs comparison of a possible cultural heritage project. Figure 1 shows a typical example of a VfM analysis with three possible procurement options: traditional procurement, PPP model and privatization.

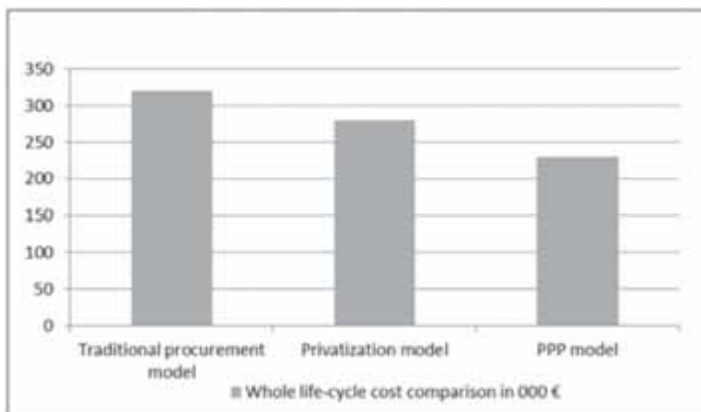

Figure 1: This example indicates that the most favorable option is the PPP model. This means that if the public sector wants to implement a certain cultural heritage revitalization project, the maximum VfM in the whole-life-cycle will be achieved by the PPP model, taking into account all costs in a 30-year period of the project life.

Innovative financing in procuring cultural heritage projects

Procuring cultural revitalization projects requires significant funding sources. While the public sector is usually more focused on conventional, budget or purely grant-funded models, there are several other innovative financing options available. All of them can be divided in the two main groups: on-balance sheet financing and off-balance sheet financing.

The first one, the on-balance financing, is connected with conventional procurement and presents a situation where public authority lends financing sources from third parties. It is called “on-balance” because it causes public deficit and debt increase. It is usually in the form of classical debt funding, where commercial banks provide financial sources to the public authority for covering construction costs regarding cultural revitalization projects. Another type of on-balance financing is equity financing, where investors usually provide a financial source in a form of subordinated debt in exchange for a stake in a project or in a form of subsidies, such as national funds, EU funds (etc.). The third type of financing is a link between equity instruments and debt funding instruments – it is called mezzanine financing and is usually provided when the funding gap exists between equity and debt instruments. It allows their holders to convert mezzanine debt into equity or debt.

The second group, off-balance financing, presents an innovative financing option and it is used for financing cultural projects, where some of private sector participation exists. It is called “non-recourse finance,” due to the fact that only collateral for repayment is a future cash flow of investment. It can be in a form of project finance or leasing. Project finance transactions can be in a same form as on-balance sheet mechanisms (equity finance, mezzanine finance and debt

finance), but with different collateral, while the leasing instruments are generally used for financing the equipment (rather than investments in fixed assets).

In conventional procurement, cultural heritage projects are usually financed from classical budget finance and available public sector grants, while possible combinations of grants and other mentioned mechanisms are possible only if there is enough institutional and administrative public sector capacity which understands all advantages and drawbacks of such operations.

Croatian case study

According to the Report from Croatian Ministry of Regional development and EU funds (2017), in the period 2014–2020 Croatia has on disposal more than 238 million € EU sources for implementing revitalization of cultural heritage projects in public sector. The majority of them will be used through the conventional-purely granted model, while only some of the sources will apply to the PPP model. As the one of the goals of this paper is to define the possibility of applying PPP models and to present a possible concept of blending, in the following paragraphs we present a case study simulation based on revitalization of the cultural heritage project. The mentioned case study presents a deep renovation, conservation, restoration and revitalization of Varaždin County palace in Croatia, which is currently running as a PPP project. The main reason for selecting this case study project is historical data availability. In this phase, the analysis was conducted in two steps. In the first step, statistical data from the specific project was collected from the Croatian PPP unit (AIK 2018), while in the second the effectiveness of blending process was assessed.

VfM analysis¹ of the project is presented as a “unique unitary charge” per square meter per month.² The price of the public services includes whole-life-cycle costs (WLC) of the contract in the 20-year period – it is shown in Figure 2 below.

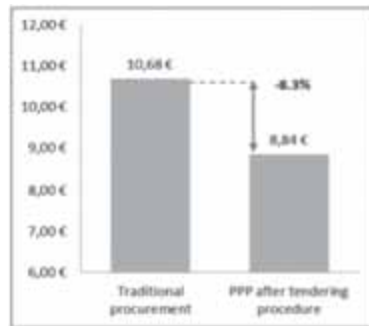

Figure 2: VfM analysis shows that the public authority assessed the unitary charges of the project at 10.68 €/m² per month and the maximum price of the public service if the project is realized through conventional procurement. The second column (8.84 €/m²) shows the value after tendering procedure and a bid offered by the private sector, i.e. the contracted price for providing public service.

Unlike the conventional procurement, where the unitary charges are largely fixed and without a possibility of changing, unitary charges in PPP models are not fixed and depend

- 1 VfM analysis is obligatory according to the Croatian PPP law. In this project it presents the costs of design, finance, building, operation and maintenance of infrastructure within different procurement models (traditional procurement and PPP procurement after tendering procedure). The values are presented in a form of unique monthly unitary charge in Euro (€) per square meter. The values include VAT.
- 2 Unique unitary charge includes the costs of design, finance, construction, operation and maintenance of the asset in the whole life-cycle-period (30 years). The costs are in a form of €/m² per month. The data are available in the Register of PPP projects in Croatia.

on the availability of services. That means that the level of public sector payments in the form of unitary charges will be directly correlated with the provision of the public service; any incomplete provision of the service or unavailability of assets will result in payment deduction. (Roguć-Lugarić et.al. 2019) In the case study example presented in Figure 2, it means that the value of 8.84 €/m² presents the maximum contracted unitary charge and it will be paid from the public funds to the private partner only if the public service is 100 % available. The payment is directly correlated with the level of service provision. If the level of service is lower, the unitary charges will also be lower. The basic payment structure operates on the following condition: "100 % availability = 100 % payment or 0 % availability = 0 % payment."

In next part of the analysis, the relevant historical data of the case study was collected for the period 2013–2017. The data was obtained according to the form of unitary charges per month per square meter from the regulatory body responsible for PPPs in Croatia. In the context of the relevant historical data, the following Figure 3 shows the ratio of contracted and paid unitary charges for the period 2013–2017.

Figure 3: The difference between contracted and paid unitary charges in mentioned years is at around 2–3 %. The payment

structure of the PPP model, based on the “pay only the services that had been delivered” model, means that the public sector in revitalizing this cultural heritage object saved more than 10 % of taxpayers’ money during 2013–2017.

Concept of blending in cultural heritage projects

Applying PPP models with using various EU grants and financial instruments is called “blending.” (EIB 2016) The main concept of blending presents a simultaneous use of grants, such as non-repayable resources, and financial instruments as repayable resources in the same PPP or conventional procurement contract.

According to EIB (2016), there are several possible solutions for using grants and financial instruments in procuring revitalization of cultural heritage projects. In the first option, the “EU grant is payed as a contribution to the capital costs in a construction-only contract.” This option includes private sector involvement only during the construction phase and it represents the simplest structure from the EU grant perspective. The second option involves using PPP models and grants. It includes “EU grant as a contribution to the capital costs based on a single contract covering construction and operation expenditures.” During the implementation of this model, the private sector is usually responsible for the conceptual design, construction/reconstruction phase and operational phase, while financing provision is not within its domain. Payments from the public sector during the operational phase usually include operating and maintenance costs only, while the costs of capital are covered by the grant and are not included in the contract. The third option includes “parallel funding and financing of capital expenditure based on two separate con-

tracts." This option has two components: the first is funded by the private sector (usually as a PPP contract), whereas the second is funded by national and EU funds for infrastructure components. According to Rogić-Lugarić et al. (2019), unlike the conventional model, where the main focus is on capital costs and funding, the aim of the blending process is to achieve not only financial effectiveness for the entire duration of the contract, but also transfer operational risk to the private sector or another contract party which is most capable of managing it.

As the objective of this paper is to present the concept of blending in cultural heritage sector, the following paragraphs will offer a simulation of using different innovative financing options (grants and financial instruments) within the PPP model as shown by a Croatian case study example.

Effectiveness of blending in cultural heritage sector

The following research phase concerning the blending in cultural heritage sector is done in three steps. In the first step, the test of simultaneous use of PPPs and grants will be employed, while the test of simultaneous use of PPPs, grants and financial instruments will be employed in the second step. The third step presents the simulation of the possible cost of public service during 2013–2017, according to Figure 3, if in the same period the blending process was available for the public sector. As one of the most important parts of the whole-life-cycle costs in cultural heritage projects is CAPEX,³ its reduction is directly correlated with the level of unitary charge payment. Therefore, in our case, if we take into consideration that the minimum grant for cultural heritage project is around 30 % of

3 CAPEX (capital expenditure) presents a cost of construction and/or reconstruction and/or necessary construction works for revitalization cultural heritage assets.

eligible capital costs (AIK 2017), the effect on our case study will result in additional reduction of unitary charge of the 14 %, as shown in Figure 4.

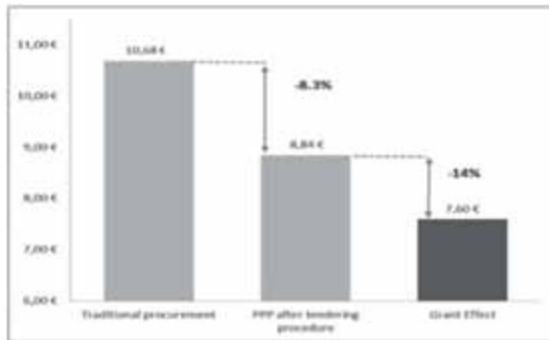

Figure 4: VfM analysis with grant effect

It follows that the first step of blending will increase VfM by an additional 14 % and the new contracted unitary charge will amount to 7.60 €/m². Instead of using grants as a source of funding, Kaczmarek et al. (2018) suggest that the *European Agenda 2030* also recognizes the use of financial instruments as innovative financing options. According to EIB (2018), both sources (grants and instruments) can be blended, which would cause additional savings. In the second step, by using our example of a real case study simulation, the effect of paid grant with possible use of current financial instruments sources in PPP contracts available to the EU member states (EC 2017) will result in a reduction of contracted unitary charges in the mentioned cultural revitalization project by additional 3 percentage points, approximately 17 % (7.37 €/m²) from the initially contracted unitary charge (ESIF 2017), as displayed in Figure 5.

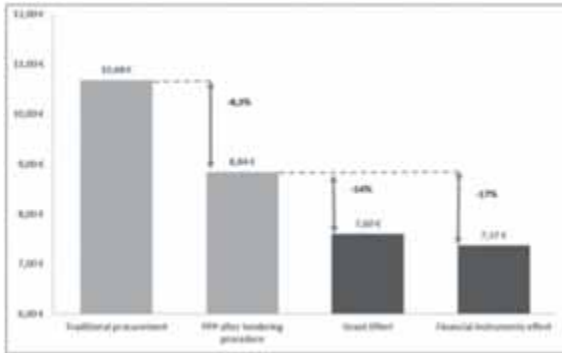

Figure 5: VfM analysis with grant and financial instrument effect

Although using various PPP models for revitalization of cultural heritage sector is still in the minor in many EU member states, using these models may result in achieving a significant VfM in public sector cultural projects. While the process of blending presents a new opportunity for the public sector, unfortunately, there is still a lack of knowledge and willingness to implement these “hybrid” structures. The case study simulation based on a real project shows the possibility of realizing significant savings from the contracted unitary charge at the beginning of the PPP contract by at least 17 % – if we apply blending options after tendering procedure or if we take into consideration conventional procurement. Consequently, 25 % (17 % + 8,3 %) of savings could be achieved during the whole-life-cycle period. The contracted unitary charge in our case study project before blending is 8.84 € per square meter and it will be paid only if the public service is 100 % available. After the blending process, the new contracted unitary charge is at 7.37 €/m² (as shown in Figure 5).

The last part of the analysis includes price simulation of the same level of project availability during 2013–2017 as displayed in Appendix 1 and Figure 3 – if in the same period the blend-

ing process existed in the public sector. Considering Figure 3, the historical ratio of contracted (8.84 €/m²) and actually paid unitary charges, we can simulate the costs of the public service during 2013–2017, assuming there was the possibility of blending EU grants and financial instruments in the same period. The simulation is shown in Figure 6.

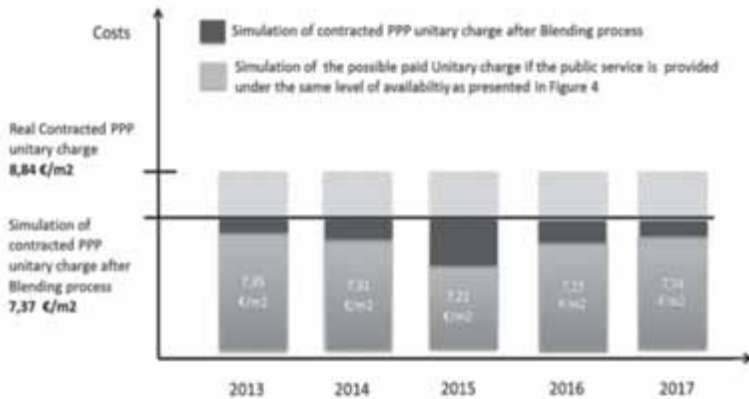

Figure 6: Simulation of paid unitary charge with the effect of blending (based on data from Figure 4).

Figure 3 gives the possible correlation between the contracted unitary charge and unitary charge that is actually paid during the 2013–2017 period. Figure 6 shows the new contracted unitary charge of 7.37 €/m² after the blending process is finished and possible unitary charge payments if the public service is provided, under the same level of availability as presented in Figure 3 for the period 2013–2017. The blending effect clearly indicates that the price of the public service presented in a form of unique unitary charge could have been available at the average price of 7,34 €/m² (according to Figure 6) and results with significant public sector savings.

Today there is a relatively huge lack of research focusing on the efficiency of blending PPP models with different financing mechanisms in cultural heritage sector. Only several researches made a comprehensive analysis of blending. For example, Rogić-Lugarić, Dodig and Bogovac (2019) were focused on blending energy efficiency projects only, while Juričić and Kušljčić (2014) were focused only at combining PPP and EU grants. Ferrer and Behrens (2011) were focused only at combining conventional procurement and financial instruments. As the *New Cultural Agenda for Europe* is trying to foster cultural revitalization investments, according to Kaczmarek et al. (2018), it is crucial to develop new or improve existing policies. Therefore, this research is an attempt to show the synergy effect in cultural revitalization sector concerning the efficiency of PPP models and simulation of possible blending effectiveness with both EU grants and financial instruments (based on a real case study example in cultural heritage sector).

Conclusion

Although many EU member states have a long tradition of revitalization of the cultural heritage projects through traditional procurement, rising public sector deficit and debt has become a significant obstacle to purely-granted cultural investments. The *New EU Agenda for Culture* proposed by the European commission fostered using more PPP options and innovative financing solutions for investments in cultural sector. According to that, the aim of this paper was to test the efficiency of a possible PPP model application with available innovative financing options based on a Croatian case study example.

According to the analysis, three possible delivery options have been identified. Besides the conventional procurement, PPP

models and privatization model have been found. The key difference between different procurement options is transferring operational project risks to the private sector. While the conventional procurement has a limited risk transfer, PPPs are based on providing overall public services within fully private responsibility for a certain period of time. Privatization, however, presents a complete loss of public sector influence for a proposed project.

The effectiveness of blending solutions using EU grants and financial instruments have been tested based on a Croatian case study example and data of contracted and paid unitary charge in operational period. The analysis has shown that it is possible to increase the level of effectiveness in the whole-life-cycle costs by more than 25 % compared to conventional procurement. Additional private sector discipline and payment mechanism based on the rule “100 % availability means 100 % payment and, vice versa, 0 % availability means 0 % payment” has demonstrated significant public sector savings through paying only for those services that have actually been delivered. Any incomplete provision of services or partial availability of investments automatically causes public sector payment deduction. In conventional procurement, revitalization of cultural projects is usually financed from classic budget finance and available public sector grants, while possible combinations of grants and other mentioned options are possible only if there is enough institutional and administrative public sector capacity which understands all advantages and drawbacks of such operations.

This paper has presented an attempt to identify the process of allocation of innovative financing options with PPP models and an effectiveness estimate of blending process. The findings of this paper can aid decision-makers in selecting the op-

timal revitalization of cultural heritage project implementation model which would offer the highest VfM to the public sector.

References

AIK – Agency for Investments and Competitiveness. 2018. [Http://investcroatia.gov.hr](http://investcroatia.gov.hr) (accessed 12. 12. 2018).

AIK – Agency for Investments and Competitiveness. 2017. AIK Manual. Combining EU Funds and Public-Private Partnership Projects. [Http://www.aik-invest.hr/wp-content/uploads/2017/05/prirucnik_hr_full.pdf](http://www.aik-invest.hr/wp-content/uploads/2017/05/prirucnik_hr_full.pdf) (accessed 4. 12. 2018).

Becker, Sacha O.; Egger, Peter. H.; Von Ehrlich, Maximilian. 2010. Going NUTS. The Effect of EU Structural Funds on Regional Performance. *Journal of Public Economics* 94, no. 9: 578–590.

Bing, Li; Akintoye, Akintola; Edwards, Peter J.; Hardcastle, Cliff. 2005. The Allocation of Risk in PPP/PFI Construction Projects in the UK. *International Journal of Project Management* 23, no. 1: 25–35.

Cheung, Ester; Chan, Albert P. 2013. Revitalizing Historic Buildings through a Partnership Scheme: Innovative Form of Social Public-Private Partnership. *Journal of Urban Planning and Development* 140, no. 1: <https://ascelibrary.org/doi/10.1061/%28ASCE%29UP.1943-5444.0000161>.

Cifrić, Ivan. 2014. Očuvanje baštine u kontekstu Europske unije. *Adrias* 20: 9–19.

Croatian Ministry of Regional Development and EU Funds. 2017. Operational Report Competitiveness and Cohesion

2014–2020. https://strukturnifondovi.hr/wp-content/uploads/2017/03/OPKK_hrv-1.pdf (accessed 3. 12. 2018).

Della Spina, Lucia; Calabrò, Francesco. 2018. Decision Support Model for Conservation, Reuse and Valorization of the Historic Cultural Heritage. In: International Conference on Computational Science and its Applications – ICCSA 2018, 3–17. Ed. Osvaldo Gervasi. Berlin: Springer.

EC – European Commission. 2017. Private Finance for Energy Efficiency (EU Program PF4EE). https://ec.europa.eu/clima/policies/budget/life/instruments_en (accessed 2. 3. 2018).

EC – European Commission. 2018. Publication of New EU Agenda for Culture: Strategic Framework. https://ec.europa.eu/culture/policy/strategic-framework_en (accessed 12. 12. 2018).

EPEC – European Investment Bank, European PPP Expertise Centre. 2015. Value for Money Assessment: Review of Approaches and Key Concepts https://www.eib.org/attachments/epec/epec_value_for_money_assessment_en.pdf (accessed 16. 12. 2018).

EPEC – European Investment Bank, European PPP Expertise Centre. 2016. Blending EU Structural and Investment Funds and PPPs in the 2014–2020 Programming Period. Guidance Note on January 2016. http://www.eib.org/attachments/epec/epec_blending_ue_structural_investment_funds_ppps_en.pdf (accessed 2. 2. 2018).

ESIF – European Structural and Investment Funds. 2017. EU Policy Document: Financial Instruments under the ESIF. http://eesi2020.eu/wp-content/uploads/2016/05/Questionnaire_Croatia.pdf (accessed 10. 12. 2018).

Ferrer, Jorge N.; Behrens, Arno. 2011. Innovative Approaches to EU Blending Mechanisms for Development Finance. Special Report 2011. Brussels: Centre for European Policy Studies.

Garrido, Laura; Gomez, Juan; de los Ángeles Baeza, María; Vassallo, José M. 2017. Is EU Financial Support Enhancing the Economic Performance of PPP Projects? An Empirical Analysis on the Case of Spanish Road Infrastructure. *Transport Policy* 56: 19–28.

Hannon, Matthew J.; Foxon, Timothy J.; Gale, William F. 2013. The Co-Evolutionary Relationship between Energy Service Companies and the UK Energy System: Implications for a Low-Carbon Transition. *Energy Policy* 61: 1031–1045.

Hribar Šmid, Mateja; Ledinek Lozej, Špela. 2013. The Role of Identifying and Managing Cultural Values in Rural Development. *Acta Geographica Slovenica* 53, no. 2: 371–378.

Jelinčić, Daniela A.; Tišma, Sanja; Senkić, Matea; Dodig, Domagoj. 2017. Public-Private Partnership in Cultural Heritage Sector. *Transylvanian Review of Administrative Sciences* 13: 74–89.

Juričić, Damir; Kušljić, Danijel. 2014. Ekonomika kombiniranja subvencija s javno-privatnim partnerstvom. *Ekonomski pregled* 65, no. 1: 56–88.

Kaczmarek, Stella; Pośluszna, Joanna. 2018. Forms of Financing the Cultural Sector in Poland against the Background of Solutions from Selected European Countries. Bielsko-Biała: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Finansów i Prawa w Bielsku-Białej.

Macdonald, Susan. 2011. Leveraging Heritage: Public Private, and Third-Sector Partnerships for the Conservation of the Historic Urban Environment. In: ICOMOS 17th General Assembly,

Paris, France. [Http://openarchive.icomos.org/1303/](http://openarchive.icomos.org/1303/) (accessed 14. 12. 2018).

Matečić, Ingeborg. 2016. Specific Characteristics of the Tangible Cultural Heritage Valuation Process in Tourism. *Acta turistica* 28, no. 1: 73–100.

Marino, Angelica; Bertoldi, Paolo; Rezessy, Silvia; Boza-Kiss, Benigna. 2011. A Snapshot of the European Energy Service Market in 2010 and Policy Recommendations to Foster a Further Market Development. *Energy Policy* 39: 6190–6198.

Psychogiopoulou, Evangelia. 2018. Cultural Heritage in European Union Law and Policies. *Legal Issues of Economic Integration* 45, no. 2: 177–198.

Rogić Lugarić, Tereza; Dodig, Domagoj; Bogovac, Jasna. 2019. Effectiveness of Blending Alternative Procurement Models and EU Funding Mechanisms Based on Energy Efficiency Case Study Simulation. *Energies* 12, no. 9: 1612.

UNESCO – United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization. 2018. World Heritage review. <https://whc.unesco.org/en/review/> (accessed 20. 12. 2018).

Vecco, Marilena. 2010. A Definition of Cultural Heritage: From the Tangible to the Intangible. *Journal of Cultural Heritage* 11, no. 3: 321–324.

Yescombe, E. R. 2007. *Public-Private Partnerships: Principles of Policy and Finance*. Oxford: Butterworth-Heinemann.

Zhao, Yawei. 2015. China's Leading Historical and Cultural City: Branding Dali City through Public-Private Partnerships in Bai Architecture Revitalization. *Cities* 49: 106–112.

SPIRITUS
AUTEM
VIVIFICAT

»Gospodarstvo namreč za svoje pravilno delovanje potrebuje etiko; ne katerekoli etike, temveč etiko, ki je človekova prijateljica.«

**(zaslužni papež Benedikt XVI.,
*Ljubezen v resnici, št. 45)***

